

**UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
EVANGELICKÁ TEOLOGICKÁ FAKULTA**

Pojetí ctností v díle Jana Amose Komenského

Diplomová práce

Autor:	Bc. Tereza Provazníková
Katedra:	Teologická etika
Vedoucí práce:	doc. Jindřich Halama, Dr.
Studijní program:	Teologie (N6141)
Studijní obor:	Křesťanská humanitární a pastorační práce
Rok odevzdání:	2015

Prohlášení:

1. Prohlašuji, že jsem tuto písemnou diplomovou práci s názvem Pojetí ctností v díle Jana Amose Komenského napsala samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů.
2. Souhlasím s tím, aby práce byla zveřejněna pro účely výzkumu a soukromého studia.

V Lysé nad Labem dne 16. 4. 2015

Bc. Tereza Provazníková

PROVAZNÍKOVÁ, Tereza. Pojetí ctností v díle Jana Amose Komenského. Praha, 2015. 84 s. Diplomová práce. Univerzita Karlova, Evangelická teologická fakulta. Vedoucí práce Jindřich Halama.

Anotace

Etika je jedním z témat, které patří mezi stěžejní oblasti v dílech Komenského, přesto se jí v současné době věnuje velmi málo pozornosti. Cílem diplomové práce **Pojetí ctností v díle Jana Amose Komenského** je vytvořit přehlednou strukturu Komenského etiky a systematicky popsat, jak pojmá a chápe jednotlivé ctnosti. Práce nastiňuje východiska, na nichž Komenský staví své uvažování o etice a zdůvodňuje její potřebnost. Popisuje cíle, k jakým má mravní jednání přivést jedince i celou společnost, a rozvádí potřebné předpoklady k ctnostnému chování, ze kterých poukazuje především na rozumnost. Blíže se zabývá pojetím termínu ctnost, jak jej v obecné rovině chápe Komenský. Nejvíce pozornosti je v textu věnováno podrobné charakteristice konkrétních ctností, které lze ve vybraných primárních dílech nalézt. Celkem šestnáct ctností je roztríděno do dvou kategorií – kategorie etika jako souhrn ctností, které člověk zachovává vůči sobě, a symbiotika jako ctnosti, které člověk uplatňuje ve vztahu s druhými lidmi. Jsou zde uvedeny projevy ctností, jejich účel, popis ideálního chování člověka, konkrétní rady k jednání a často i popis příslušných neřestí.

Klíčová slova: ctnost, neřest, Jan Amos Komenský, rozumnost, jedinec, společnost, vztahy, etika

Abstract

Ethics is one of the key topics in Comenius's works. However, it is paid little attention these days. The aim of the diploma thesis **“The Concept of Virtues in the Work of John Amos Comenius”** is to establish a clear structure of Comenius's ethics and to systematically describe his concept and understanding of each virtue. The thesis outlines the grounds for Comenius's ethical thinking and gives reasons for its necessity. The work describes the goals that moral behaviour of individuals and society should lead to, and explains the necessary prerequisites for moral behaviour, especially prudence. It focuses on the term “virtue” according to the concept of Comenius. Close attention is paid to detailed characteristics of particular virtues to be found in chosen prime works. Sixteen virtues in total are divided into two categories – the category “ethics” is a set of virtues that an individual maintains to himself while the category “symbiotics” covers a set of virtues maintained in relationships with other people. The thesis deals with the expressions of virtues, their purpose, ideal of human behaviour, specific advice on how to act, and often with description of the corresponding vices.

Keywords: virtue, vice, John Amos Comenius, prudence, individual, society, relationships, ethics

Poděkování

Ráda bych touto cestou poděkovala všem lidem, kteří se jakýmkoli způsobem podíleli na vzniku mé diplomové práce a svými radami či pouhou podporou o něco uspíšili problematický proces její tvorby. Největší dík ovšem patří doc. Jindřichu Halamovi, Dr. za jeho cenné připomínky, ochotu, laskavý přístup a také za neobyčejnou trpělivost.

Obsah

<u>ÚVOD</u>	8
<u>1. KOMENSKÉHO SVĚT MRAVNÍ</u>	13
<u>1.1 Cíle mravního jednání</u>	15
<u>1.2 Předpoklady pro dosažení cílů</u>	16
<u>1.3 Shrnutí mravního světa</u>	18
<u>2. ROZUMNOST A MOUDROST</u>	19
<u>2.1 Rozum</u>	20
<u>2.2 Rozdíl mezi rozumností a moudrostí v jednotlivých dílech</u>	20
2.2.1 <i>Obecná porada</i>	20
2.2.2 <i>Jedno nezbytné</i>	22
2.2.3 <i>Cesta světa</i>	23
2.2.4 <i>Labyrint světa a ráj srdce</i>	24
2.2.5 <i>Listové do nebe</i>	25
<u>2.3 Pravidla rozumnosti</u>	25
<u>2.4 Shrnutí</u>	27
<u>3. POJETÍ CTNOSTI</u>	29
<u>3.1 Vznik ctností</u>	29
<u>3.2 Definice ctnosti</u>	30
<u>3.3 Účel ctnosti</u>	32
<u>3.4 Nabývání ctnosti</u>	33
<u>3.5 Rozdělení ctností</u>	34
<u>3.6 Shrnutí</u>	35
<u>4. ETIKA</u>	36
<u>4.1 Píle</u>	36
<u>4.2 Zdržlivost</u>	41
4.2.1 <i>Střídmost</i>	45
4.2.2 <i>Cudnost</i>	46
4.2.3 <i>Soběstačnost</i>	47
4.2.4 <i>Pokora</i>	48
4.2.4.1 <i>Pokora k člověku</i>	50
4.2.4.2 <i>Pokora ve vztahu k Bohu</i>	52
4.2.4.3 <i>Zdržlivost ve věděni</i>	53

<u>4.3 Trpělivost</u>	54
<u>4.4 Shrnutí etiky</u>	59
<u>5. SYMBIOTIKA</u>	62
<u>5.1 Základ symbiotiky</u>	62
<u>5.2 Ctnosti jako pojítka vztahů</u>	64
5.2.1 <i>Spravedlnost</i>	64
5.2.2 <i>Svornost</i>	65
5.2.3 <i>Důvěra</i>	66
<u>5.3 Ctnosti jako „ozdoba lidských vztahů“</u>	66
5.3.1 <i>Vlídnost</i>	66
5.3.2 <i>Úslužnost</i>	66
5.3.3 <i>Skromnost</i>	67
<u>5.4 Ctnosti jako zvláštní součást rozumnosti</u>	68
<u>5.5 Ostatní ctnosti</u>	69
5.5.1 <i>Štědrost</i>	69
5.5.2 <i>Zdrženlivost v mluvení</i>	71
5.5.3 <i>Velkodušnost</i>	73
<u>5.6 Shrnutí symbiotiky</u>	74
<u>ZÁVĚR</u>	76
Literatura	81

ÚVOD

V dnešním běžném jazyce se slovo ctnost užívá velmi zřídka. Lidé často neznají jeho význam, a proto se o ctnostech hovoří jako o nedosažitelných heroických vlastnostech, nebo naopak o jakýchkoli lidských přednostech, a to ne jen charakterových, ale i jako o různých dovednostech, např. fyzických¹. Slovo ctnost se stalo pro člověka 21. století slovem záhadným, tajemným a každopádně slovem archaickým, které se hodí spíše k popisu chování středověkého rytíře, nebo je originálním synonymem pro vyjádření dobrých zvyklostí.

Filosofický slovník definuje ctnost jako „*dokonalost, dovednost nebo umění. V klasickém myšlení představují ctnosti obdivuhodné lidské vlastnosti nebo dispozice, které odlišují dobré lidi od špatných*“². Ctnost představuje dispozice ke správnému jednání, správná stanoviska nebo trvalé postoje.

Etika ctností reprezentuje spolu s konsekvencialismem a deontologickými teoriemi tři hlavní etické teorie normativní etiky. Jedná se o teorii, která „*v morální filosofii zdůrazňuje roli charakteru a ctnosti spíše než konání povinnosti nebo jednání s cílem dosažení dobrých následků*“³. Inspiraci čerpá z Aristotela, podle nějž je ctnostným člověkem ten, kdo má ideální povahové vlastnosti. Tyto vlastnosti vycházejí z přirozených vnitřních sklonů, ale je třeba je pěstovat.

Narozdíl od deontologické a konsekvencialistické teorie nemá etika ctností za cíl určovat univerzální principy, které mohou být použity v jakékoli morální situaci. Etika ctností řeší otázky „jak mám žít“, „co je dobrý život“ a „jaké jsou správné rodinné a společenské hodnoty“⁴. „*Cílem není jen rozhodovat se pro to, co se od nás požaduje, ale také obohatit a prohloubit náš život jako život citlivých a uvážlivých jedinců a jako odpovědných členů společnosti.*“⁵ Nepoužívá tudíž pojmu správnost, který nám nařizuje, co máme dělat, ale zaměřuje se na dobro, které chápe jako komplex hodnot a ideálů. Za morální-dobré jednání je tedy považované takové, jaké vykazuje ctnostný člověk.

V době osvícenství došlo k nástupu konsekvencialistických a deontologických teorií a etika ctností byla odsunuta stranou. Důvody jako vzrůstající pocit morální krize

¹ Slovo ctnost bylo chápáno jako zdatnost (tedy i fyzická zdatnost) v hérojské společnosti Homérovy doby (MacIntyre, Ztráta ctnosti, s. 147).

² Heslo „*virtue*“, <<http://www.swif.uniba.it/lei/foldop/foldoc.cgi?query=virtue&action=Search>>

³ Athanassoulis, Virtue Ethics, <<http://www.iep.utm.edu/virtue/>>

⁴ Tamtéž.

⁵ Van Hooft., The Handbook, s. 3.

západní společnosti, vzestup historického povědomí a neúplnost moderní etické teorie, která nedokáže adekvátně usměrňovat morální život člověka⁶, přiměly společnost druhé poloviny 20. století⁷, aby problematice ctností začala věnovat opět více pozornosti. Zájmu se jí nyní dostává především na poli pomáhajících profesí. Jedná se například o formu aktualizace pojetí ctností⁸, o aplikaci starších konceptů ctností do současnosti⁹, o vytváření nových typů ctností¹⁰, problematika se rovněž stává předmětem odborných diskuzí¹¹.

Obsáhlé téma etiky ctností lze najít v dílech Jana Amose Komenského. Jak bylo soudobým zvykem¹², i Komenský spojuje etiku s filosofií, jako pedagog ji zařazuje do systému morální výuky, v jeho teologickém působení se stala součástí katecheze¹³. Snad protože dnešní člověk je zvyklý pohlížet na etiku jako na samostatný obor a nedokáže příliš dobře rozlišovat mezi splývající vědou a morálkou Komenského, objevují se v rozsáhlé komeniologické literatuře informace o oblasti etiky jen velmi zřídka a ve velmi malém množství.

Povzbuzena výrokem Radima Palouše, který tvrdí, že „*je na místě Komenského zachytit v celistvosti, a tedy vyhledávat přehlédnuté a zapomenuté stránky jeho*

⁶ Kotva in Kuna, Úvod, s. 21.

⁷ Za významný mezník, který přispěl znovuoživení diskuze o etice ctností, bývá považováno uveřejnění článku Elizabeth Anscombové – *Moderní morální filosofie* (1958). Anscombová v něm uvažuje, že v současné době užívaných pojmů týkající se morální povinnosti a závazku (např. ne/správný či měl bych) přetrvává pojetí Božího zákona, které však již není obecně přijímané. Uvedené pojmy jsou chápány jako univerzálně platné zákony, které příkazují, co je a není pro člověka povinností a donucují k jednání, avšak již bez bližšího filosofického odůvodnění. Proto se navrací více k etice ctností, kde morální pravidla a hodnoty jsou součástí trvalejšího charakteru člověka. Nepopulární slova navozující dojem povinnosti zde není třeba používat.

⁸ Např. Jankovský (*Etika*, s. 69) ve své publikaci uvádí pohled na pokoru, který se od dřívějších pojetí poníženosti částečně liší. Je to „*reálný pohled na sebe sama, na své přednosti a ovšem i nedostatky, jinými slovy: zdravé sebevědomí.*“

⁹ Inspirovaná Aristotelovým pojetím ctností, snaží se Banksová ve své publikaci *Ethics in professional life* představit, jak a jaké ctnosti se mohou uplatňovat na poli pomáhajících profesí.

¹⁰ Příkladem může být ctnost integrita, kterou představuje Banksová. Jedná se o „*schopnost, která umožňuje jedinci udržet pohromadě a vyvažovat ostatní ctnosti – je to charakteristika celistvosti dobrého profesionála*“ (Banksová, *Ethics*, s. 195).

¹¹ Fischer ve svém článku (Potřebuje slušně vychovaný sociální pracovník zákon o sociální práci?) obhajuje potřebu profesních ctností, které by dle jeho názoru bylo dobré zařadit do znění nově navrhovaného profesního zákona o sociální práci.

¹² Nezbytnost a všudypřítomnost etiky v Komenského dílech má svůj původ u Aristotela. V jeho pohledu existují dva možné přístupy k člověku – „člověk tak, jak je“ a „člověk, který by se mohl stát, kdyby uskutečnil svou vlastní přirozenost“. Etika je potom jakousi pomůckou, která umožňuje pochopit, jak dochází k přechodu z prvního do druhého stavu. Dává výklad možnosti a uskutečnění, výklad lidského zacílení, poskytuje zásady, které jsou návodem, jak dojít pravého cíle (MacIntyre, *Ztráta ctnosti*, s. 69-70). Komenský proto například v didaktických spisech čtenářům předkládá nejen informace o tom, jaký svět je, ale také o tom, jaký by ideálně měl nebo neměl být (Hábl, *Vzdělání*). Vědění znamená cestu ke spáse člověka, ale bez mravnosti zároveň postrádá smyslu, proto je nezbytné etiku neoddělovat od vzdělání (Hábl, *Formování charakteru*).

¹³ Soudilová, *Drei Bemerkungen*, s. 33.

*osobnosti a díla*¹⁴, rozhodla jsem se přiblížit případným čtenářům Komenského jako etika. Protože problematika morálky představuje pro Komenského jedno ze stěžejních témat jeho myšlenek, opustila jsem svou původní velkolepou představu porovnat pojetí ctností v díle učitele národů se ctnostmi, jak je chápe dnešní etika pro pomáhající profese. Ve své práci se proto raději věnuji podrobnějšímu rozboru oblasti ctností pouze u Komenského, což je téma, které v současné době na poli komeniologického bádání chybí.

Tato práce si neklade za cíl Komenského blíže interpretovat, aplikovat do současnosti, porovnávat s jinými autory¹⁵ nebo zařazovat poznatky do historického kontextu. Jejím cílem je vytvořit přehlednou strukturu Komenského etiky a systematicky popsat, jak pojímá a chápe jednotlivé ctnosti. Budu se věnovat obecnému úvodu do Komenského etiky, zdůrazním roli mravního jednání, popíšu předpoklady pro jeho vznik a především se zaměřím na bližší charakteristiku dvou velkých okruhů ctností s celkem šestnácti samostatnými ctnostmi.

Jak už bylo naznačeno, české ani cizojazyčné literatury na dané téma není dostatek. Práce proto čerpá především z osmi primárních Komenského děl, z nichž každé se zaměřuje na specifickou část jeho etiky¹⁶. Ze spisů, které popisují pohled na soudobé zvyklosti, věnují se životním radám a poskytují konkrétní návody k jednání, byly vybrány *Pravidla života* (1645), *Praxis pietatis* (1630) a *Listové do nebe* (1616). *Jedno nezbytné* (1668) a *Labyrint světa a ráj srdce* (1623) poukazují především na potřebu upřednostňování duchovních hodnot před pozemskými. *Cesta světla* (1641) nastiňuje Komenského všudypřítomné panharmonické vize budoucího světa a dává pokyny, jak tohoto stavu dosáhnout. Z velkého množství pedagogických děl, která se snaží obhajovat potřebu vzdělání jako podmínky vedoucí k blahu společnosti a podávají jasný metodický postup, poslouží *Didaktika velká* (1627-1638). Kombinaci všech

¹⁴ Palouš, Komenského Boží svět, s. 11.

¹⁵ Odkazy na jiné autory v poznámkovém aparátu mají většinou charakter doplnění a upřesnění informací, z nichž Komenský vychází.

¹⁶ Ve vybraných dílech se zároveň odráží i Komenského myslitelský vývoj. V jeho první etapě (např. *Listové do nebe*) je zdůrazněna skvělost světa, který stvořil Bůh a dál jej moudře a spravedlivě řídí. Člověk zůstává s údivem stát a přiznává, jak je se svými názory a úsilím nepatrný. Proto se nakonec musí Božímu řádu podřídít. Druhou fází (např. *Labyrint světa*) charakterizuje orientace na bídu a utrpení světa, v němž se Boží pravda ztratila. Člověk na okolí nahlíží špatným zrakem, proto je nutné usilovat o obnovení zraku skrze Boží působení, je nutné pohlížet do svého nitra, ne k pokaženému světu. Třetí fáze (např. *Didaktika velká*) vyzývá člověka, aby útrapy světa ne přehlížel nebo ne jen pasivně přijímal, ale aby je dokázal aktivně překonávat. Vrcholem Komenského myslitelství (např. *Obecná porada*) je potom obrat k samotnému řádu a běhu světa. Člověk světu naslouchá a nechá se jím vyučovat, svým odpovědným chováním přispívá k prospěchu veškerého stvoření a usiluje nejen o dobrý život ale i o dobrý osud celé společnosti (Palouš, Komenského Boží svět, s. 14-17).

předchozích skupin představuje *Obecná porada* (polovina 17. století), kde se Komenský snaží podat zevrubný popis od dobra odvráceného světa a s tím související rady, jak lidstvo opět přimět k žití ve svornosti.

Nejobšírnější a pro tuto práci nejstěžejnější částí *Obecné porady* je díl Pansofia (všeobecná moudrost), kde se Komenský zabývá popisem a zkoumáním řádu světa, jeho podstatou a povahou. Komenský v Pansofii představuje celkem sedm „reálných světů“, sedm stupňů, jimiž země prochází „od dokonalého světa po stvoření, přes pád, pokažení světa k světu hmotné přírody, ale odtud zpět vzestupně světem lidské činnosti, morálky a náboženství k nové duchovní dokonalosti“¹⁷.

O etické oblasti pojednává v Pansofii část „Svět mravní“. V porovnání s jinými díly má zde etika sice výsadní postavení, ale často se – v souladu s tehdejší širším chápáním oboru – ztrácí v kapitolách věnovaných jiným oblastem jako je filosofická antropologie, státopěda, pedagogika nebo filosofie. Témata pro dnešní etiku relevantní se vyskytují asi jen v polovině kapitoly. Navíc, ucelený pohled na mravouku, který Komenský zamýšlel sepsat, vykazuje charakter nedokončeného díla. Vyskytují se zde nesouvislé věty, mnohé úseky textu chybí, nebo jsou předkládány pouze zkratkovitě, s velkým množstvím poznámek a odkazů.¹⁸ Přesto slouží *Obecná porada* pro tuto práci jako základní dílo, především kvůli velmi přehledné struktuře problematiky a jasným vymezením pojmů, které v jiných publikacích mnohdy chybí.

Práce je členěna celkem do pěti velkých kapitol. První z nich se věnuje uvedení do „mravního světa“, do oblasti etiky, jak ji vnímá Komenský. Popisuje člověka, lidské jednání a stav chaosu, v jakém se nachází společnost. Předkládá důvody potřebnosti mravního jednání, jeho cíle a uvádí, jaké jsou předpoklady pro to, aby člověk mohl mravně jednat.

Druhá část je věnována projevům rozumnosti, jako jednomu z předpokladů pro mravní jednání, který i výrazně přispívá porozumění jednotlivým ctnostem. Do kapitoly je přidruženo pojednání o moudrosti, která se v různých dílech s pojetím rozumnosti překrývá či naopak rozchází.

Třetí část popisuje ctnost v obecné rovině. Zabývá se její definicí a účelem. Uvádí, jak ctnostné jednání u člověka vzniká a jak je možné si je osvojit. K termínu ctnost je připojen a charakterizován také související výraz neřest. Kapitola zmiňuje základní

¹⁷ Komenský, *Obecná porada I*, s. 12.

¹⁸ Soudilová, *Mundus moralis*, s. 51.

rozdělení Komenského ctností – na ctnosti, které člověk zachovává k vlastní osobě, k bližnímu a k Bohu.

Čtvrtá kapitola podrobně informuje o ctnostech, které se týkají vztahu k vlastní osobě. Blíže charakterizuje celkem tři ctnosti – píli, trpělivost a zdrženlivost, kterou Komenský ještě rozděluje na soběstačnost, cudnost, skromnost a pokoru. Oddíl se zabývá projevy jednotlivých ctností, jejich účelem, popisem ideálního chování člověka, konkrétními radami k jednání a často i popisem příslušných neřestí.

Pátá kapitola se věnuje oblasti ctností, které člověk uplatňuje vůči druhým. Je založena na zásadách spravedlnosti a lásky. Do této kategorie spadají tři okruhy s celkem deseti ctnostmi a jeden okruh tvořený poučkami, které lze vyložit jako specifickou aplikaci projevů rozumnosti ve vztahu k druhým lidem. Charakteristiky ctností zde bývají stručnější.

1. KOMENSKÉHO SVĚT MRAVNÍ

Svou etiku¹⁹ uvádí Komenský charakteristikou člověka. Jeho popis nepojímá jen jako představení tvora se specifickými vlastnostmi a dovednostmi. Pohlíží na něj v jiné perspektivě, jako na bytost vyššího stupně a důstojenství.²⁰

Výjimečné postavení člověka odvozuje z biblického textu²¹. Je něčím mezi stvořenými věcmi a samotným Stvořitelem, je jeho obrazem. Je jedinou bytostí obdařenou rozumem, tzn., že je schopen účasti v moudrosti a nesmrtelnosti.²² „*Je určen k vyššímu cíli, (...) aby totiž, spojen jsa s Bohem, vrcholem vši dokonalosti, slávy a blaženosti, požíval s ním nejdokonalejší slávy a blahoslavenství na věky.*“²³ Člověk se těší roli Božího náměstka, je jako „*malý svět a malý bůh*“²⁴, proto také k jeho přirozenosti patří, obdobně jako Bohu, „*znát všechno, co je, být schopen všeho, co může být, chtít všechno, co je dobré a být navěky blažený, díky nekonečně trvajícimu vlastnictví všeho toho dobra*“²⁵.

Člověk převyšuje jiné tvory i svou svobodou. Získal právo vládnout celé zemi a stal se tak pánem všeho, co bylo stvořeno. Nad člověkem nestojí nikdo, kdo by mu rozkazoval. Vyjádřeno Komenského slovy, stvořil Bůh člověka tak, aby nad ním „*nemělo vládu žádné jiné stvoření, ani andělé z nebe, ani démoni z pekla, aby se tak na zemi ustavila zvláštní, od všech ostatních odlišná říše*“²⁶. Nad člověkem (resp. nad celým lidstvem) má vládu pouze jediný subjekt, a to je on sám, se svými zákony, rozumem a svobodnou vůlí.²⁷ Jeho svět je odlišný tím, že se stal správcem a vládcem nejen ostatních věcí, ale i sám sebe.²⁸

¹⁹ V této práci se slovo „etika“ vyskytuje ve dvou významech. V prvním je etikou míněn vědní obor, v druhém se jedná o název, kterým Komenský označuje oblast lidského chování, které člověk uplatňuje vůči sobě samému. V druhém případě je etika označena *kurzívou*.

²⁰ Komenský, Obecná porada II, s. 185.

²¹ Gn 1,26-27

²² Další rozumnou bytostí, kterou Bůh stvořil podle svého obrazu, je anděl. Ten je však, na rozdíl od člověka, jednoduchou duchovní bytostí, již dokonalou pro život ve věčnosti. Naopak člověk byl stvořen jako bytost složitá, oděná masem, která se účasti v Boží milosti zatím stále přibližuje (Komenský, Cesta světla, I:7).

²³ Komenský, Didaktika velká, s. 40.

²⁴ Komenský, Jedno nezbytné, s. 78.

²⁵ Komenský, Obecná porada II, s. 199.

²⁶ Tamtéž, s. 189.

²⁷ Tamtéž.

²⁸ Vládu nad sebou popisuje jako specifikum člověka také Akvinský: „*Lidským činem nenazýváme to, co je v jakémkoli smyslu vykonáno člověkem, ale to, co je vlastní pouze člověku. Mezi jinými je člověku v jeho činnosti vlastní to, že je pánem svých skutků. Každý skutek, nad nímž má člověk vládu, je tedy ve vlastním smyslu lidským činem*“ (Otázky o ctnostech I, s. 71,73).

Udělená svoboda a rozum předpokládají také odpovědnost. Člověk na světě zaujímá místo Božího služebníka.²⁹ Dostal zemi, aby se o ni staral a také aby ji svým rozumem využíval k prospěchu.³⁰ Takový úkol nutně vyžaduje přístup s velkou mírou vážnosti. Je potřeba prokazovat úctu všemu stvoření, a to včetně člověka samotného. Má dbát na své privilegované postavení a na svou důstojnost, má se o sebe starat tak, aby byl v Boží službě k užitku. Jediná cesta k odpovědnému plnění výjimečného úkolu vede přes výjimečnost lidského světa – je jím dovednost vládnout nad sebou samým, aby člověk správně plnil své poslání.

O tom, jak je vláda nad člověkem obtížná, se Komenský nezapomíná zmínit. Důsledkem své svobodné volby porušil první člověk Boží příkaz a odvrátil se od něj³¹. „*Místo nebeské moudrosti, kterou nám bylo dáno nejlepší z nejlepšího poznávat, ctít, a proto také toho nejsladčeji užívat, nastoupilo nejohavnější odvrácení od onoho Boha, v němž žijeme, pohybujeme se a jsme, a nejpošetilejší dráždění nejsvětějšího jeho božství.*“³²

Člověk se odvrátil od dobra a života ve věčném štěstí a přiklonil se k hříchu. Přestal se zabývat svým původním povoláním, dbát na své vnitřní rozkazy i na hlas svého rozumu, začal toužit po sobecké svobodě a nadřazenosti, a touží po nich až doposud. Člověk chce být vlastním pánem, ale protože nad sebou postrádá vládu, snadno se stává otrokem žádostí svého těla. Dožaduje se volnosti, ale často ho spoutávají různé tužby, slasti a pohodlnost. Dychtí po míru, ale násilně omezuje volnost druhých.³³ Vládci lidstva se staly nenávisť, nesváry, války, spory. Důstojnost uvolnila místo nízkosti, věčné štěstí vystřídala věčná nespokojenost.

Neustálé pokusy vymanit se z nespokojenosti a neustálé neúspěchy přiměly Komenského zabývat se člověkem a oblastí jeho pokroucených vztahů, jež plodí zlo světa. Představuje tak čtenáři svět mravní, svět lidského jednání, které je charakteristické vládou nad lidskou přirozeností, nad sebou samým. „*Základem světa mravního nechť je totožnost čili stejnost lidské přirozenosti, jež požaduje, aby všichni lidé žili lidsky a nikoli tupě jako zvířata.*“³⁴

²⁹ Komenský, Jedno nezbytné, s. 78.

³⁰ Komenský, Didaktika velká, s. 46.

³¹ Adamův pád (Gn 3)

³² Komenský, Didaktika velká, s. 27.

³³ Komenský, Obecná porada II, s. 186.

³⁴ Tamtéž, s. 189.

1.1 Cíle mravního jednání

V textech lze najít dva odlišné, ale vzájemně spojené cíle mravního jednání. Tím prvním je cíl kolektivní. Týká se směřování celé společnosti a předpokládá spolupráci všech jejích členů. „*Spočívá v dokonalém občanském míru a klidu.*“³⁵ K jeho dosažení je třeba „*abys totiž kvůli svému klidu neutiskoval nebo neznepokojoval někoho jiného. A nakonec nesmíš se nechat kvůli ničemu znepokojoval nebo utiskovat jinými, i když na tebe možná dorážejí a snaží se tě vydráždit*“³⁶. Je potřeba, aby byl každý člověk srozuměn se svými právy a povinnostmi, aby znal své místo a roli ve společnosti a aby je přijal spolu s jejich úkoly, kterými bude prospívat všem ostatním i sobě.

Druhý cíl má ze své definice více osobní povahu, ale může být (a má být) i součástí kolektivního cíle. Jedná se o mravní blaženost³⁷. „*Po vnější stránce je to dobré zdraví, dostatek životních potřeb, dobrá pověst. A po vnitřní pokoj mysli, radost ducha, světlo v záležitostech lidského života.*“³⁸

Osobní cíl každého člověka označuje Komenský v textu mnohokrát jako nejvyšší dobro. Lze jej definovat obdobně jako mravní blaženost: „*nejvyšší dobro v životě je mysl klidná a jasná, prostá vichřic nepokojů*“³⁹. Je to stav osobní spokojenosti, osobního štěstí. V *Obecné poradě* je tento termín specifikován více: „*nejvyšší dobro se může nacházet pouze v nejvyšším, nekonečném a nesmrtelném jsoucnu, v němž je vše, a tím je Bůh. Nejvyšším dobrem pro člověka je připodobnit se onomu Nejvyššímu dobru. Ono nic nepotřebuje, postačuje sobě samému a vlastní bezprostředně samo sebe bez konce i beze strachu, že ztratí samo sebe nebo svou blaženost.*“⁴⁰ Z toho Komenský usuzuje, že člověk je nejšťastnější tehdy, pokud má co nejmenší potřeby a co nejvíce dobra, což je to jediné, co mu postačuje.

Snažit se dosáhnout svým jednáním nejvyššího dobra neznamena žít asketickým stylem, odmítat veškeré životní potřeby a sytit se pouze duchovní stravou. „*Dílčích svrchovaných dober je tolik, kolik je dílčích možností a přání si tato dobra opatřit.*“

³⁵ Komenský, *Obecná porada II*, s. 242.

³⁶ Tamtéž, s. 243.

³⁷ Blaženost (eudaimonia) definuje Aristoteles: „*Dobro ze všech vykonatelných dober jest nejvyšší. (...) i obecné množství i vzdělanci totiž nazývají je blažeností a myslí, že býti blažen jest totéž, jako dobře žítí, dobře jednati a dobře se míti*“ (1095a). Je to dobro, které je nejvyšším cílem samo o sobě a nikdy pro nic dalšího, je postačitelé samo o sobě. Blaženost Aristoteles přesouvá z individuální i na všeobecnou úroveň: „*tím však nemíníme, že něco jest soběstačné jen pro jednoho člověka, který žije život samotářský, nýbrž i pro rodiče, děti a ženu a vůbec pro přátele a občany, poněvadž člověk jest přirozeně určen pro život v obci*“ (1097b).

³⁸ Komenský, *Obecná porada II*, s. 243.

³⁹ Komenský, *Pravidla života*, s. 19.

⁴⁰ Komenský, *Obecná porada II*, s. 243.

*Například, pro hladového je nejvyšším dobrem (nejvyšší rozkoší) jíst, pro žíznivého pít (...). Všechno tohle je součástí nejvyššího dobra. Jedna věc je to, co je nutné, a druhá věc je to, co je dobré.*⁴¹

1.2 Předpoklady pro dosažení cílů

Komenský s jistotou odhaluje příčinu našich neustálých neúspěchů: „*Lidé zapomínají na věci nezbytné a přemýšlí, mluví a dělají zbytečnosti.*“ Řešení problému je však velmi obtížné, jelikož „*nevíme, co je nezbytné, protože jsme nepoznali, co je zbytečné (...), nezbytné věci postrádáme, protože jsme se věnovali shromažďování zbytečnosti.*“⁴²

Východisko spatřuje v cestě k lidské přirozenosti, k prvotnímu řádu, jak jej ustanovil Bůh.⁴³ Člověk se má vrátit se ke své podstatě a stát se tím, kým ho Stvořitel učinil, tvorem, který všechny převyšuje svou svobodou a svým rozumem, tvorem, který je schopen sám sobě vládnout tak, aby svou přítomností prospíval a směřoval všechno ke klidu a míru ve společnosti i v sobě samém.

Podle *Obecné porady* lze za základní stavební kámen, který celou etiku vytváří, považovat **rozumnost**.⁴⁴ Je to schopnost, která „*usměřňuje činnosti a to, co se o ně postaralo, tedy přání a úvahy*“⁴⁵. Rozumný člověk dovede napodobit svůj obraz, chovat se lidsky, svobodně si vládnout, dokáže určit, co je podstatou jaké věci a jakým důležitým se proto věnovat.

Na vytváření mravního světa se v těsné souvislosti s rozumností podílejí ještě další⁴⁶ podstatné hodnoty, a to je sebeznalost, mravní nezávislost a sebeovládání.⁴⁷

Sebeznalost je podmínkou k tomu, aby byl člověk schopen stát se svým vlastním vládcem. Člověk potřebuje předně vědět, kým je. Potřebuje znát sebe ve své původní přirozenosti, jako to nejvznešenější stvoření, obraz, v němž může nalézt samotného Boha. Zároveň si musí být vědom toho, jaké má schopnosti a dovednosti. Musí poznat

⁴¹ Komenský, *Obecná porada II*, s. 243.

⁴² Komenský, *Jedno nezbytné*, s. 55.

⁴³ Tamtéž, s. 133.

⁴⁴ Komenský, *Obecná porada II*, s. 190.

⁴⁵ Tamtéž, s. 244.

⁴⁶ V kapitole „O dokonalosti mravního světa...“ uvádí Komenský spolu s rozumností ještě další předpoklady ke správnosti mravního jednání. Jsou jimi „plnost ctností“, tj. touha přát si, aby nechyběla žádná, která může přispět ke cti a bezúhonnosti, „stálost“, tedy schopnost pevně vytrvat na svém předsevzetí, je-li správné, a „upřímnost“, která požaduje se podle pravdy, s dobrým svědomím a svědomitostí přibližovat naplnění cíle. Upřímnost mravního jednání zavazuje také člověka konat dobro zdarma, tzn. neusilovat o něj pro osobní prospěch, ale o samotnou ctnost (*Obecná porada II*, s. 243-244).

⁴⁷ Komenský, *Obecná porada II*, s. 189.

svůj dar svobodné vůle, dar vládnout sám sobě. Nakonec je třeba se poznat i ve světle lidských omylů a selhávání, jako tvora, který je náchylný ke svodům pozemského světa, k nimž proto musí přistupovat s největší obezřetností.⁴⁸

Mravní nezávislost spočívá ve schopnosti vytvořit si vlastní úsudek o skutečnosti a být přesvědčen o správnosti svého názoru. Mravně nezávislý jedná podle svého rozumu a svědomí, i když se vůči svému okolí výrazně liší, nebo když okolí jeho jednání odmítá.⁴⁹

Sebeovládáním se člověk učí napodobovat svůj Boží vzor pomocí sebe samého. Je to svobodné jednání, usměrňování svých rozhodnutí podle vlastního rozumu. Projevuje se jako dovednost vládnout nad sebou samým, aniž by byl člověk ovlivněn svým okolím nebo touhami, které odvádějí pozornost od vyšších cílů.⁵⁰

Jestli bude člověk znát svou podstatu a své místo na světě, jestli bude jednat ve svobodné vůli a jestli se stane sám sobě pánem, jeho počínání povede k ideálu celé Komenského etiky, k soběstačnosti⁵¹. „*Touží-li člověk mít tolik, kolik postačuje, je to soběstačnost.*“⁵² Ta nespočívá jen ve vlastnictví mála majetku. Jejím cílem je to, „*aby se člověk spokojil ne s několika málo nebo s jednou z vnějších hodnot, ale se sebou samým, se svými vnitřními hodnotami, o které ho nelze připravit*“⁵³. Lidská přirozenost vyžaduje k životu pouze málo potřeb. Jestliže člověku postačí sytit pouze je, nebude se zaměstnávat vším zlým nebo zdánlivě dobrým, co přináší vnější svět. Veškeré štěstí načerpá ze sebe, jako z obrazu dobrého Boha, v němž se s Bohem také setkává.

Co jediného potřebuje člověk k tomu, aby byl opravdu šťastný, ilustruje Komenský v *Labyrintu světa*: „*Navrať se, odkuds vyšel, do domu srdce svého, a zavři po sobě dveře (...) Čehos v světě hledal? Potěšení? I kdežs ho hledati měl než v Bohu? A kde Boha než v chrámě jeho? A který chrám Boha živého, než chrám živý, kterýž on sobě sám připravil, srdce tvé vlastní?*“⁵⁴. K opravdu šťastnému životu tedy nezbytně potřebujeme pouze sami sebe, jako místo, kde se setkáváme s Nejvyšším dobrem.

Budou lidé jednou schopni zanechat veškerých hádek, sobectví a pohodlnosti? Komenský neztrácí naději. „*Lidský odpor k utrpení hledá stále jejich (zel světa) konec, a lidská píle ho má hledat, dokud ho nenajde. Neboť nebyla marně vrozena myslí ta*

⁴⁸ Komenský, Obecná porada II, s. 198-203.

⁴⁹ Komenský, Jedno nezbytné, s. 99-100.

⁵⁰ Komenský, Obecná porada II, s. 197.

⁵¹ Viz komentář ke Světu mravnímu, pozn. 4.

⁵² Komenský, Obecná porada II, s. 200.

⁵³ Komenský, Jedno nezbytné, s. 179.

⁵⁴ Komenský, Labyrint světa, s. 114,115-116.

*touha po lepších věcech.*⁵⁵ „A protože Bůh nedělá nic zbytečně, proč by vkládal do našich srdcí přání, kdyby je nechtěl splnit?“⁵⁶ Záleží pouze na nás, jestli budeme pamatovat na svou důstojnost a využívat všechny její výjimečné prostředky, s jejichž pomocí je v našich silách dojít nejen ke stavu klidu a pokoje ve svém nitru, ale i v celé společnosti. Pak teprve bude dovršen mravní svět, „až všechno, co sem patří, bude znovu uspořádáno podle zákonů světla přirozenosti a dovednosti“⁵⁷.

1.3 Shrnutí mravního světa

Mravní svět je oblast lidského jednání, která se týká oblasti vzájemných mezilidských vztahů. Komenský ve své teorii vychází z úvahy o postavení a povaze člověka, který, ač stvořen jako rozumná, svobodná a důstojná bytost, dobro ve vztazích neustále porušuje. Svým odchýlením od původního Božího řádu vytváří ve společnosti neustálý chaos a konfliktní situace.

Komenský uvažuje o dvou cílech mravního jednání: o kolektivním, který spočívá v občanském klidu a míru, a o osobním, kterým je mravní blaženost člověka. Uvádí, že na jednání člověka, které cílům přispívá, se musí podílet čtyři důležité prvky – rozumnost, sebeznalost, mravní nezávislost a sebeovládání. Rozumnost je schopnost usměrňovat činnosti a přání či úvahy. V důsledku představuje schopnost chovat se lidsky, svobodně si vládnout a také určovat, čemu důležitému se má člověk věnovat. Sebeznalost je nezbytná k tomu, aby se člověk stal vlastním pánem. Potřebuje znát své výsadní a důstojné postavení, své schopnosti, ale také tendence k selhávání. Mravní nezávislost umožňuje člověku jednat podle svého rozumu a svědomí, aniž by se nechal ovlivnit názorem svého okolí. Sebeovládání představuje svobodné jednání a usměrňování rozhodnutí podle vlastního rozumu.

Správné užití všechny těchto čtyř předpokladů nakonec vede k ideálu mravního světa – k soběstačnosti, tj. k touze mít tolik, kolik postačuje k životu. Komenský tím nemá na mysli pouze vnější statky, ale také vnitřní hodnoty a především postačitelnost člověka samého, jako obraz Boha.

⁵⁵ Komenský, *Jedno nezbytné*, s. 40. Komenský ve svých úvahách navazuje na Akvinského, podle nějž člověk přirozeně tíhne k dobru a přirozeně jej také dokáže rozumem rozpoznat. „Přirozený sklon vůle směřuje nejen k poslednímu cíli, ale také k tomu dobru, které před ní staví rozum. Předmětem vůle je totiž rozumem uchopené dobro, ke kterému pak vůle přirozeně směřuje“ (Otázky o ctnostech I, s. 89).

⁵⁶ Komenský, *Jedno nezbytné*, s. 41.

⁵⁷ Komenský, *Obecná porada II*, s. 191.

2. ROZUMNOST A MOUDROST

Kapitola se zabývá dvěma kvalitami, které mají těsný vztah ke ctnostem, ale za samotné ctnosti je v Komenského podání⁵⁸ považovat nelze. Rozumnost (prudentia) nazývá Komenský „vůdkyní všech ctností“ a „stavitelkou světa mravního“.⁵⁹ Je předpokladem, prostředkem a schopností vytvářet správná rozhodnutí. Působí na celou osobnost, formuje uvažování a ovlivňuje tak i jednání. Obdobný vztah ke ctnosti má i moudrost⁶⁰. Ta je spíše jakousi vrcholnou znalostí života a toho, jak se přibližovat k Bohu.

Přesně charakterizovat rozumnost a moudrost je problematické. Protože se Komenský nevěnuje jasnému rozlišení mezi těmito dvěma kvalitami, není mnohdy zřejmé, jestli se jedná o schopnosti s totožnými nebo odlišnými rysy. Autor spíše předpokládá, že čtenář je s jejich podstatou (více v případě moudrosti) seznámen. Pravděpodobně i kvůli potížím s překladem⁶¹ se jeho termíny často významově překrývají či doplňují, někdy mají jemně odlišný charakter, někdy se liší velmi výrazně.⁶² Pro lepší přehlednost jsou jednotlivá výraznější pojetí rozumnosti a moudrosti popsána pro každé dílo zvlášť.

S výrazem rozumnost se lze setkat v *Obecné poradě*⁶³. Jinde pro něj udává opisující označení, např. světlo rozumu⁶⁴ či obecná obezřetnost⁶⁵. Jako součást

⁵⁸ V Aristotelově podání se moudrost i rozumnost (ještě spolu s uměním, tj. dovedností, věděním a rozuměním) řadí pod tzv. rozumové ctnosti (Aristoteles, 1139b). Obdobně i Akvinský (Otázky o ctnostech I, s. 111) řadí mezi ctnosti, které působí v rozumu, rozumnost, vědění, moudrost a umění.

⁵⁹ Komenský, *Obecná porada* II, s. 191, 190.

⁶⁰ Jedinou výjimkou je popis v *Didaktice velké* (s. 178), kde moudrost zařazuje mezi kardinální ctnosti.

⁶¹ Kromě termínu prudentia (který spíše odpovídá českému „prozíravost“) se jako rozumnost dále do češtiny mohou překládat i výrazy intellectus (např. Akvinský, *Otázky o ctnostech I*, s. 111) nebo providentia (Akvinský, *ST II-II-48*), související termín rozum je překladem slov intellectus (Akvinský, *Otázky o ctnostech I*, s. 111) či ratio (Akvinský, *Otázky o ctnostech III*, s. 23).

⁶² Například Aristoteles vidí rozdíl následovně: moudrost (sophia) je ctností, která patří pod poznávací (teoretickou) stránku duše, tzn. poznává to, co je. „*Moudrost jest rozuměním i věděním předmětů, které svou přirozeností jsou nejhodnotnější*“ (1141b). Jde o vědění o skutečnosti, která je za každé podmínky stejná, a všichni mají na ni stejný pohled. Moudrý člověk tedy například ví, co je blaženost, ale nezkoumá, jak by se blaženým mohl stát (1143b). Rozumnost (sófrosyné) patří potom k usuzovací (praktické) stránce, tzn., že usuzuje, co by mohlo být. „*Rozumnost jest s pomocí úsudku pravdivým prakticky činným stavem ve věcech, které jsou pro člověka dobré a zlé*“ (1140b). V případě blaženosti se pak rozumný člověk umí z několika různých možností správně rozhodnout a vykonat to, co je dobré k jejímu dosažení. Zkoumá jednotlivé případy, čím se může stát blaženým. „*Rozumnost není nadřizená moudrosti (...), neboť ji nepoužívá, nýbrž hledí k tomu, jak by vznikla; přikazuje tedy pro ni, ale nikoli jí*“ (1145a).

⁶³ O rozumnosti je zde pojednáno především na stranách 190-196.

⁶⁴ Komenský, *Cesta světla*, VIII:8.

⁶⁵ Komenský, *Jedno nezbytné*, s. 60.

rozumnosti jsou pojímány opatrnost⁶⁶ či prozíravost⁶⁷. V textech se vyskytuje především výraz moudrost⁶⁸. Souvisejícím termínem, který se k celé oblasti váže, je pak rozum⁶⁹.

2.1 Rozum

Rozum je darem od Boha, přidanou schopností, jíž se člověk odlišuje od jiného stvoření. Je možné jej chápat jako schopnost přemýšlet a rozlišovat různé věci. „*Tak kdybys z myslí odstranil rozum, odstranil jsi samu mysl, protože jsi ji zbavil obrazů a podob věcí.*“⁷⁰ Funguje jako jakýsi duševní orgán, jako prostředek, skrze nějž jsme schopni jednat rozumně⁷¹. Rozum zastává roli racionální složky, která umožňuje určitý nadhled nad situací a svobodný nezávislý názor: „*Ač ste mi usta sevřeli a oči zastřeli, věřím však svému Bohu, že mi rozumu a mysli nescházíte.*“⁷²

O tom, že schopnost rozlišovat mezi věcmi může mít i negativní podobu, se můžeme přesvědčit například v *Listech do nebe*. Kristus zde vyčítá chudým, že si stěžují na nízkou životní úroveň. Poukazuje na jejich svéhlavý názor a nesprávný úsudek. „*A rozumíte-liž, že tím dále, než vám náleží, saháte, místo Božího řízení své rozumy stavíte?*“⁷³

2.2 Rozdíl mezi rozumností a moudrostí v jednotlivých dílech

2.2.1 Obecná porada

Obecná porada upřednostňuje ve svých kapitolách popis rozumnosti. Ta je tou nejpodstatnější složkou celého mravního světa, protože prostupuje do všech oblastí lidského jednání. Lze ji definovat jako „*umění pečovat o klid svůj i ostatních pomocí určitých prostředků a užívat těchto prostředků náležitým způsobem*“⁷⁴. Je to dovednost a zároveň činnost, pomocí níž lze vytvořit na světě klidnou a nekonfliktní atmosféru, jíž se v dnešním světě nedostává.

⁶⁶ Komenský, *Didaktika velká*, s. 27.

⁶⁷ Komenský, *Jedno nezbytné*, s. 59.

⁶⁸ *Labyrint světa, Listové do nebe, Cesta světla, Didaktika velká, Jedno nezbytné, Pravidla života, Obecná porada II* (zde je na jednom místě (s. 194) označena jako praktická moudrost).

⁶⁹ *Obecná porada, Labyrint světa, Listové do nebe, Cesta světla, Didaktika velká, Jedno nezbytné.*

⁷⁰ Komenský, *Cesta světla*, VIII:13.

⁷¹ Komenský, *Obecná porada II*, s. 194.

⁷² Komenský, *Labyrint světa*, s. 15. Rozum zde lze vykládat dvěma způsoby, obdobně jako jej rozlišuje Seneka, který popisuje rozum lidský, tj. racionální uvažování, a rozum filosofický, tj. poznávání moudrosti (*Výbor z listů Luciliovi*, s. 185).

⁷³ Komenský, *Listové do nebe*, s. 14.

⁷⁴ Komenský, *Obecná porada II*, s. 190.

Komenský se zabývá konkrétním popisem projevů rozumnosti a různými radami. Jsou adresované předně jedinci, jako tomu prvnímu, kdo se má sám naučit rozumnost používat. Text je proto zaměřen hlavně na individuální rovinu v přítomném světě.

„*Nejvyšším cílem mravní rozumnosti je to, aby se lidské záležitosti nalézaly ve stavu pokojného klidu a aby se každý bezstarostně těšil ze svého štěstí.*“⁷⁵ Tento cíl se zároveň shoduje s kolektivním cílem celé společnosti – s klidem a mírem mezi lidmi (viz kap. 1.1).

Komenský stručně shrnuje, v čem se podstata mravní rozumnosti zakládá. Uvádí tři její součásti⁷⁶:

- **Užívání sebe samého a jiných.** Jedná se o vynakládání vnitřních schopností, jako jsou rozum, vůle, city, síly a řeč, především však svobodné vůle na to, abychom chránili a uchovávali své vznešené důstojenství. Znamená to přistupovat k sobě i k jiným jako ke svému obrazu.
- **Napodobování** dokonalé uspořádanosti, jíž dosáhla Boží dovednost při našem stvoření. Jedná se také o využívání příkladu rostlin, jiných tvorů, svého těla či andělů⁷⁷.
- **Ovládání sebe a jiných** spočívá v řízení všech schopností a činností, abychom nic nepodnikali naslepo nebo byli unášeni citem, ale dovedli dopředu rozvažovat.

Dále v *Obecné poradě* rozvádí celkem deset případkových vlastností⁷⁸ rozumnosti, které udávají její povahu. Následující charakteristiky jsou pouze stručným popisem, podrobněji jsou rozvedeny v následujících kapitolách u jednotlivých ctností, ke kterým se vlastnost váže.

- 1) **Čas** – pokud je člověk rozumný, potud je šťastný.
- 2) **Místo** – rozumnost je třeba uplatňovat kdekoli a v jakékoli situaci.
- 3) **Kvantita** – k rozumnosti patří, že se člověk nepouští do více věcí najednou, nýbrž si jednu rozvážně zvolí a pak na ni soustředí všechny síly.
- 4) **Kvalita** – jedinou stálou formou rozumnosti je předvídat budoucí dobro, určovat prostředky k němu a umět jich používat.

⁷⁵ Komenský, *Obecná porada II*, s. 190-191.

⁷⁶ Tamtéž, s. 191.

⁷⁷ Tamtéž, s. 192.

⁷⁸ Tamtéž, s. 192-193.

Případek (akcident) je nahodilou vlastností, která náleží ke své substanti (jsoucno samo o sobě) a podle pravdy o ni vypovídá, ne však nutně a zpravidla (Blecha, *Filosofický slovník*, s. 394).

- 5) **Činnost** – rozumnost spočívá spíše v konání než ve vědění.
- 6) **Trpnost** – rozumný člověk se má spíše obávat než doufat.
- 7) **Řád** – nejprve je třeba vykonat to, co má být vykonáno dříve.
- 8) **Užitek** – rozumnost znamená znát všechno dobré, zlé i indiferentní, ovšem řídit se pouze dobrým, prchat před zlým a indiferentně se chovat k indiferentnímu.
- 9) **Láska** – je koncem každého záměru a konání.
- 10) **Dovršení**⁷⁹

I když moudrosti není v *Obecné poradě* věnováno tolik pozornosti, lze její podobu aspoň zčásti identifikovat. Ucelenou charakteristiku však nemá.

Jednou z variant může být odlišení zvířecí podstaty člověka od rozumové. Moudrost stojí v roli přidané hodnoty, jež přispívá ke schopnosti žít ve společnosti. „Když k tomu (člověk) přidá i péči o to, co má co dělat s rozumem, když usiluje o moudrost, bohatství a pocty, stává se mužem politickým, přizpůsobeným tomuto světu.“⁸⁰ Jinde je moudrost pojata jako označení pro Krista. „Bůh dokonce seslal z nebe právě tu svou nestvořenou Moudrost, skrze niž jsme byli stvořeni...“⁸¹ Moudrost je také darem, který my lidé od Boha sami přijímáme a který nám může pomoci v našem sebeovládání. Proto bychom „Boha urazili, kdyby snad přišla nazmar tato značná výbava jeho rad a nám vštípené moudrosti.“⁸² Při popisu ideálního stavu jedince a společnosti lze narazit také na vzájemné hierarchické postavení lidských kvalit: „nejvyššího vrcholu štěstí dosáhl ten, jehož vůlí se všechno řídí. Řídí se jí však tehdy, jestliže vůle se ve všem řídí výhradně rozumností, rozumnost moudrostí a moudrost Bohem“⁸³.

2.2.2 Jedno nezbytné

Obdobně jako v *Obecné poradě*, kde je jádrem rozumnosti umění „správně zacházet se sebou samým a s jinými“⁸⁴, má i moudrost v podání díla *Jedno nezbytné* obdobný charakter. Je to dovednost „vědět, jak se stýkat s věcmi, s lidmi, s Bohem“⁸⁵.

⁷⁹ Bližší popis v textu chybí, odkazuje se pouze na předchozí bod.

⁸⁰ Komenský, *Obecná porada II*, s. 200.

⁸¹ Tamtéž.

⁸² Tamtéž, s. 197.

⁸³ Tamtéž, s. 246.

⁸⁴ Tamtéž, s. 191.

⁸⁵ Komenský, *Jedno nezbytné*, s. 99.

Oproti rozumnosti klade moudrost⁸⁶ větší důraz na nezávislost na okolí a na schopnost rozlišovat povahu věcí. Jejím cílem je, „*aby lidé nechodili jako dobytek za těmi, kdo jsou před stádem, a nešli tam, kam jde, ale tam, kam se má jít*⁸⁷; *aby sami před sebou jasně viděli cestu života, po ní opatrně vykračovali*“⁸⁸. Je to rozvázný, ale i odhodlaný přístup ke světu, je to apel ke správnému rozhodování, ke správnému jednání, které vychází z vlastního přesvědčení a z vlastní vůle.

Komenský promlouvá k jedinci (ač mnohdy v množném čísle), a předkládá každému způsob, jak se stát moudrým a následně dosáhnout nejvyššího cíle. Podstatu pravé moudrosti shrnuje ve čtyřech bodech⁸⁹:

- 1) Nezatěžovat se ničím, co přesahuje životní nezbytnosti, spokojit se s málo věcmi, sloužícími k pohodlí, a chválit Boha.
- 2) Jestliže ty pohodlné chybí, spokojit se pouze s nezbytnými.
- 3) Přijdeš-li i o ně, snaž se zachovat sebe sama.
- 4) Nemůžeš-li ani sebe zachovat, zřekni se sebe, jen abys Boha neztratil. Kdo totiž má Boha, může všechno postrádat, poněvadž má na věky své nejvyšší dobro s Bohem a v Bohu.

Moudrost v podání spisu *Jedno nezbytné* spočívá v přesvědčení, že jedinou správnou cestou k dosažení věčného klidu je odvrátit se od všech zbytečných věcí, jaké nabízí pozemský svět, a zaměřit se na duchovní hodnoty, které vedou ke spojení s Bohem.

2.2.3 Cesta světla

V pojetí spisu *Cesta světla* stojí rozumnost oproti rozumu na vyšší úrovni, jako aktivní činnost. „*Světlo rozumu* (tj. rozumnost) *je rozumová znalost věcí, jíž člověk postihuje pravdu věcí, uvažuje o jejich nejvnitřnějších vztazích a příjemně zaměstnává ducha.*“⁹⁰ Je to již samotná schopnost rozlišovat podstatu věcí, tedy rozdíl mezi dobrým a zlým, správným a nesprávným.

⁸⁶ K moudrosti zde na stejné místo klade ještě vzdělání. Odkazuje se na Kaz 2,14.

⁸⁷ V *Praxis pietatis* (s. 372) se ke zmíněné vlastní vůli staví Komenský odlišně. „*Sám svým pánem býti a vůli svou se řídit nežádej; bezpečněji jest vždycky za jiným státi, než před jinými, a poslouchati snáze jest než rozkazovati.*“ Text ale míří spíše proti revoltující nepřizpůsobivosti a svéhlavému zatvrzelému jednání. „*Nebo obrať se kam obrať v tomto světě, žádného nenajdeš pokoje, leč řádu cizí moci pokorně poddán jsa, nebo to způsob každého lidského stavu s sebou nese. (...) Často vůle své pro pokoj ustupovati musíme.*“

⁸⁸ Komenský, *Jedno nezbytné*, s. 99-100.

⁸⁹ Tamtéž, s. 181.

⁹⁰ Komenský, *Cesta světla*, VIII:8.

Komenský zachází ještě dál a od rozumnosti odděluje moudrost: „*Když je toto světlo (rozumové světlo) zářící, nazývá se moudrostí, totiž pravá znalost toho, co je, a rozvážné a prospěšné užívání všeho.*“⁹¹

V *Cestě světla* moudrost odstupuje od individuálního pojetí. Je pojímána jako lék k uzdravení celého lidstva. Má za úkol „*osvěcovat všechny lidi, zahánět s očí všechny tmy omylů a odhalovat všechnu základní pravdu a dobrotu věcí*“⁹².

V Komenského vizi vzniku harmonického světa je moudrost představena jako předmět vědy, jako učení, které lze objektivně zachytit a popsat. Veškeré informace o věčné pravdě bude možné získat ve vytvořené, univerzálně platné knize pansofie, kde bude popsán „*všechno, co potřebují všichni, kdo chtějí být moudří*“. Takový soupis musí vzniknout proto, „*aby lidé, vidoucí v jasném světle (tj. ve věčném klidu) cíle všech věcí, prostředky k cílům a neklamně užívání prostředků, byli s to všechno zaměřovat k dobrým cílům a postupovat k nim bezpečně dobrými a spolehlivými prostředky (což teprve znamená být moudrým)*“.⁹³

Moudrost bude předmětem zkoumání i v činnostech tzv. univerzálního sboru, úzké skupiny lidí, kterou představují „*muži nadaní, důmyslní a zbožní, vroucně milující veřejné blaho, vybraní z celého světa, bez rozdílu, jak ze stavu světského, tak církevního. Ti budou jakousi stráží blaha lidského pokolení, budou promýšlet všechny možné cesty, způsoby a příležitosti, jak hledat všechno všem potřebné, jak rozšiřovat, co bylo nalezeno, a jak chránit před porušením to, co bylo rozšířeno*“⁹⁴.

S určitou nadsázkou lze tedy říct, že v podání *Cesty světla* je jedinec zbaven možnosti osobního rozhodování a je odkázán na jiné lidi, kteří sami určují, co je dobré a co ne.

2.2.4 Labyrint světa a ráj srdce

Zcela odlišné pojetí moudrosti se nachází v *Labyrintu světa*. Je zde označena výrazem světská moudrost⁹⁵. Alegoricky ji ztělesňuje záporná postava královny. O její podstatě vypovídá už její představení: vládkyně se „*slove Moudrost, ač někteří mudrlanti Marnost ji říkají*“⁹⁶.

⁹¹ Komenský, *Cesta světla*, VIII:8.

⁹² Tamtéž, V:2.

⁹³ Tamtéž, XVI:5.

⁹⁴ Tamtéž, XVIII:2.

⁹⁵ Komenský, *Labyrint světa*, s. 14.

⁹⁶ Tamtéž, s. 13.

S podobou její vlády se poutník seznamuje po boku svého průvodce Mámila, tlumočnicka královny, který mu na různých místech světa ukazuje povahu světské moudrosti a předkládá mu, co všechno je možné nazvat dobrým. „*Sobě to poručeno mám, abych, jak se čemu v světě rozuměti má, vyučoval. Protož já všechněm..., všechno, co k pravé světské moudrosti přináleží, v mysl vkládám a je k veselosti a dobromyslnosti přivodím; ježto by beze mne i králové, knížata, páni a všickni nejskvostnější lidé v divých tesknotech byli a smutně na světě čas trávili.*“⁹⁷ Světská moudrost je představena jako vychytralost, prospěchářství či vlastní pohodlnost. Spolu se slávou a bohatstvím reprezentuje hodnoty světa, které napovrch přinášejí štěstí, ale doopravdy vedou jen k zoufalství a záhubě.⁹⁸

Na jiném místě je moudrost popisována jako chytrost znalých lidí, např. vzdělaných učenců, snažících se ovládat veškeré lidské vědění⁹⁹, nebo filosofů, kteří svým osvíceným rozumem chtějí vytvářet řád světa a určovat pravdu¹⁰⁰. Na rozdíl od pohledu *Cesty světla* a jejího univerzálního sboru je zde činnost těchto nadaných lidí popisovaná s negativním laděním, jako pouhá domnělá a falešná moudrost, která nesleduje žádný užitečný cíl. Představuje také marnost získanou přílišným množstvím vědění, které v důsledku nevede k žádnému prospěchu, ale přináší jen další neznalost¹⁰¹.

2.2.5 Listové do nebe

Ještě jiným významem moudrosti je slovní spojení „Boží moudrost“. Výraz je použit v souvislosti s Kristovou řečí k chudým: „*Znamenáte snad, že při těch věcech rozdílnost ta a rozličnost ušlechtilosti jest původem a Boží moudrosti důvodem*“¹⁰². Jde o Boží prozřetelnost a o jeho správné řízení světa a vedení lidí.

2.3 Pravidla rozumnosti

Načrtnuté touhy po klidu a míru, k nimž lze dojít skrze rozumné jednání, vyžadují blíže specifikovat rozumnost (příp. moudrost) a popsat ji v jejich konkrétních projevech. Situací, v nichž je rozumnost nutná, a následných možností jednání, bývají

⁹⁷ Komenský, *Labyrint světa*, s. 14.

⁹⁸ Tamtéž, s. 123.

⁹⁹ Tamtéž, s. 40.

¹⁰⁰ Tamtéž, s. 44.

¹⁰¹ Viz Kaz 1,18

¹⁰² Komenský, *Listové do nebe*, s. 14.

nepřeborná množství¹⁰³, a jednotný postup, jak se v kterých chvílích chovat, neexistuje. Přesto se dají vytvořit obecná pravidla, kterými se člověk může ve svém životě řídit a v různých chvílích je aplikovat.

V *Obecné poradě* uvádí Komenský celkem 19 všeobecných zákonů mravní rozumnosti¹⁰⁴. Ty tvoří rovněž charakteristiky jednotlivých ctností. Některé zákony jsou proto podrobněji popsány v kapitolách níže.

- 1) Do žádné činnosti se nelze pustit bez předchozího rozvážení.
- 2) Žádné rozhodnutí nelze učinit bez prospěšného cíle.
- 3) Žádný cíl nelze zvolit bez spolehlivých prostředků.
- 4) Nemáme volit prostředky, neznáme-li snadný způsob jejich užití.
- 5) K rozumnosti patří soustředit se na vhodné příležitosti a využít jich.
- 6) Stupně rozumnosti jsou: předvídat důsledky jednání, schopnost předcházet zlu a zjednávat dobro, poslouchat jiného člověka, který k něčemu takovému nabádá.
- 7) Znakem rozumnosti je poučit se z příkladů druhých.
- 8) Zdržovat se úsudku o věcech, slov a činnosti před plným poznáním.
- 9) Rozumnost se podílí na zachování přízně lidí.
- 10) Přizpůsobovat ctnosti osobním, místním a časovým podmínkám i dané příležitosti.
- 11) K rozumnosti náleží opačné zmírňovat opačným.
- 12) Rozumnost znamená rozeznat co, komu, kdy, do jaké míry a kolik náleží.
- 13) K rozumnosti patří neříkat vždy pravdu, nýbrž to, co je prospěšné.
- 14) Neuspěchávat rozhodnutí ani činy.
- 15) Dovolit si o něco méně než je možné.
- 16) Nesrovnávat přítomné osoby.
- 17) Při výběru ze dvou nevýhod se spíše odvrátit od té větší, při výběru ze dvou výhod se přiklonit k té větší.
- 18) Nesmí se dělat nic neúčinného.
- 19) Nic se nesmí dělat, je-li výsledek předem pochybný.

Z ostatních spisů lze vybrat ještě další zákony:

¹⁰³ Komenský, *Obecná porada II*, s. 192.

¹⁰⁴ Tamtéž, s. 194-196.

- Je nutné hledat vše na správném místě: „*sebe v sobě, svět ve světě, Boha v Bohu, a to nástrojem, který je k tomu vhodný: na svět, abys hleděl světlem smyslů, na mysl světlem rozumu, na Boha světlem víry*“¹⁰⁵.

- „*Dávat přednost nezbytnému před tím, co nezbytné není, a vybírat si užitečné místo škodlivého, bude uměním všech umění i základ a vrchol lidské prozíravosti.*“¹⁰⁶

- „*Nesoustřeďuj se na to, co se ti líbí, ale na to, co je možné, a nedělej vždy jen to, co je možné, nýbrž to, co je prospěšné.*“¹⁰⁷

Všechny tyto zákony by měl člověk uplatňovat ve svém jednání. Jestliže tomu tak bude, má rozumnost chování předpoklad stát se ctností.

Nezbytná závěrečná poznámka připomíná Komenského mírnost, shovívavost a znalost podstaty člověka. „*Nerozumnost rozumných je důkazem jejich člověčenství.*“¹⁰⁸ Žádný člověk není bez chyby a bez omylů. Proto nikdo, kdo ne vždy správně odhadne, jak v které situaci jednat, není hoden opovržení, ale naopak povzbuzení a dobrého napomenutí.

2.4 Shrnutí

Za základní stavební kámen etického jednání považuje Komenský rozumnost. Určení její podstaty je však ztížené vzhledem ke vzájemnému vztahu s moudrostí. Charakteristika obou pojmů je v Komenského dílech nejednotná a často se rozchází.

S termínem rozumnost se lze setkat v *Obecné poradě*. Je možné ji vystihnout jako praktické jednání a schopnost odhadnout, jak správně vystupovat v různých situacích a ve styku s jinými lidmi. Rozumové jednání je takové, které ve výsledku přináší klid druhým lidem i člověku samotnému. Komenský udává v *Obecné poradě* několik pravidel, jejichž zachováním má rozumnost chování předpoklad stát se ctností.

V jiných dílech je popisována především moudrost. Spis *Jedno nezbytné* ji vnímá jako schopnost rozlišit zbytečné a nezbytné věci a upřednostnit duchovní hodnoty, které vedou ke spojení s Bohem. *Cesta světla* vysvětluje moudrost jako objektivně zachytitelné učení o dobrém, které bude vytvářet úzká skupina vyvolených jedinců tzv. univerzálního sboru. V *Labyrintu světa* se pod pojmem moudrost skrývá negativní

¹⁰⁵ Jedno nezbytné, 106.

¹⁰⁶ Tamtéž, 59.

¹⁰⁷ Obecná porada II, 244.

¹⁰⁸ Komenský, Obecná porada II, s. 220.

termín označující vychytralost, prospěchářství a pohodlnost. *Listové do nebe* představují moudrost jako Boží prozřetelnost a správné řízení světa.

3. POJETÍ CTNOSTI

3.1 Vznik ctností

Na cestě charakterizování ctností je nutné začít od konce – od cílů lidského života. „*Věčnost sama jest posledním naším cílem.*“¹⁰⁹ K tomu, aby člověk věčnosti dosáhl, musí si být vědom tří požadavků, které má vykonávat:

- být znalý všech věcí (mít vzdělání, tj. poznání věcí),
- být mocen věcí i sebe (mít ctnost neboli počestné mravy),
- sebe i všecko obracet k Bohu, prameni všeho (mít nábožnost či pobožnost, tj. vnitřní úctu, kterou se duch lidský spojuje a sjednocuje s nejvyšším božstvím)

Na těchto třech bodech spočívá dobrý přítomný i budoucí život. Kolik práce a úsilí jim v životě jedinec věnuje, o tolik se přibližuje konečnému cíli.¹¹⁰

Na tomto místě je zapotřebí přiblížit ještě charakter lidského konání. Člověk může vyvíjet činnost jen v případě, že jsou v jeho jednání přítomny tři prvky: moci, vědět a chtít. „Moci“ je nezbytný předpoklad pro jakoukoli činnost. Jedinec potřebuje k jednání vnitřní i vnější dispozice, například dostatečnou sílu. Dále je nutné „vědět“, jak činnost vykonávat, tedy znát podstatu či postup zamýšlené činnosti. Jestli jsou obě tyto podmínky splněny, je pro zahájení jednání nepostradatelný poslední prvek – „chtít“, to znamená nebýt líný podstoupit námahu, která má přinést výsledek práce.¹¹¹

Chtění bývá v procesu celého konání nejobtížnější. Přimět člověka (ať sebe nebo jiného) k tomu, aby s činností začal, je nesnadné. O to náročnější může být, když se chtění týká etického jednání.

Na první pohled se nejedná o těžký úkol. Každý člověk k dobru přirozeně tíhne a jsou mu sympatické jeho projevy. Má rád vyrovnanost a umírněnost, miluje, když druzí lidé jednají laskavě, obdivuje ctnostné chování.¹¹² Vnitřní protikladné síly, které v sobě většina lidí nosí, však nikdy nedovolují se k dobrým skutkům přiklonit. Stejně jako každý tvrdí, že dychtí po dobru, má v sobě i velký odpor. Jakmile zjistí, že pro klid nebo spokojenost je potřeba podstoupit nepohodlí nebo nesnadnou práci, chtění se rázem změní v nechtění.¹¹³

¹⁰⁹ Komenský, Pravidla života, s. 14.

¹¹⁰ Komenský, Didaktika velká, s. 47-48.

¹¹¹ Komenský, Jedno nezbytné, s. 66.

¹¹² Komenský, Didaktika velká, s. 54.

¹¹³ Komenský, Jedno nezbytné, s. 44.

Proto, aby chtění přešlo v konání, je nezbytné sebeovládání. Člověk musí být schopen v činnosti vytrvat a „*pečlivě sledovat svá vlastní hnutí, aby nepřekračovala své hranice a neuchylovala se od svých cílů, a tak je poutat náležitým řádem*“¹¹⁴.

Jak jsme se v dějinách i v současnosti kolikrát přesvědčili, ne všechna naše jednání se mohou pyšnit ušlechtilým charakterem. Více než kdy jindy bychom si právě dnes měli přivlastnit Komenského varování: „*na žádném jiném stvoření (ani na andělich) nezávisí takovou měrou spása nebo záhuba ostatních stvoření i celého světa*“. Člověk nesmí ze své vůle jednat tak, aby „*sebe a spolu se sebou všechno ostatní přivedl do záhuby...*“, ale tak, „*...aby napodoboval svůj vzor, jehož je obrazem, a prostřednictvím svého pohybu svobodně jednal a svá hnutí usměrňoval podle pokynů rozumu*“¹¹⁵. Jedině ten, kdo je rozumný a moudrý, ten, kdo chápe pravou podstatu věcí, může následovat a konat dobro.¹¹⁶ Jedině ten je schopný ctnostného jednání.

3.2 Definice ctnosti

S přímou definicí ctnosti se lze setkat ve vybraných dílech pouze v *Didaktice velké*. Vystupuje jako synonymum k „počestným mravům“, které zahrnují „*nejen vnější slušné chování, nýbrž veškeré vnitřní i vnější pořádání činnosti*“¹¹⁷. V *Pravidlech života* se pak k „mravům“ přidává i výraz „zvyk“¹¹⁸, ačkoli se týká spíše negativního vymezení: „*k dobrému životu se nedospívá jinak leč skrze dobré zvyky. Kdo si navykl zlému, nemůže změnit své mravy, jako nemůže změnit mouřenín kuži svou*¹¹⁹, *poněvadž zvyk přechází v přirozenost*“¹²⁰.

Bližší pojetí ctností popisuje Komenský v *Obecné poradě*. Vnímá je v duchu aristotelské tradice: jsou středem mezi dvěma krajními body, neřestmi či etickými

¹¹⁴ Komenský, *Obecná porada II*, s. 197.

¹¹⁵ Tamtéž.

¹¹⁶ Komenský, *Pravidla života*, s. 14.

¹¹⁷ Komenský, *Didaktika velká*, s. 47.

¹¹⁸ Se „zvykem“ se lze setkat v pojetí ctností podle Aristotela. Mravní ctnosti nám nejsou dány přirozeně, protože své chování můžeme zvykem (ethos) změnit. Je však rozdíl mezi rozumovou a mravní ctností: „*rozumová ctnost* (tj. rozumnost, moudrost atd.) *má vznik a růst většinou z učení, pročez potřebuje zkušenosti a času, kdežto ctnost mravní* (tj. spravedlnost, statečnost apod.) *vzniká ze zvyku*“ (1103a).

K přirozeným ctnostem (tj. k takovým, co spočívají na tělesně-duchovní přirozenosti a rozvíjejí se cvikem) připojuje křesťanská tradice ještě ctnosti nadpřirozené (vlité, Bohem darované), víru, naději a lásku. Ty netvoří jakousi druhou kategorií, ale jsou finalizací ctností přirozených, tzn., že zaměřují lidské konání k účasti na věčném životě. V nich a jimi Bůh sám působí, člověk se tedy může jeho života plně účastnit (Rahner, Vorgrimler, *Teologický slovník*, s. 77).

¹¹⁹ Jr 13,23

¹²⁰ Komenský, *Pravidla života*, s. 14.

vadami. Ať ctnost nebo neřest, každá z nich je podle Komenského založena na přirozené lidské touze, která může nabýt kvality správné či nesprávné (zvrhlé).¹²¹

Vznik ctnosti a neřesti popisuje Komenský nejprve na obecném příkladu lidského bytí: „*Chce-li někdo být správně, vzniká z toho ctnost, již se říká autofilie, oprávněná sebeláska, díky níž člověk touží po sebezáchově a snaží se jí dosáhnout. Jestliže však chce být nesprávným způsobem, vzniká při přemíře filautie, přehnaná a zvrácená sebeláska, a při nedostatku jakési netečné zanedbávání*“¹²².

V kapitole *Obecné porady* vypisuje Komenský jednotlivé ctnosti i související krajní body, které se však týkají výhradně individuální *etiky* (viz kap. 4). Ne všude jsou k neřestem uvedeny obě polarity.¹²³ V jednom případě označení neřesti chybí, v původním rukopise zjevně mělo být doplněno. Pro větší přehlednost jsou ctnosti a příslušné neřesti uvedeny v tabulce:

Touha	Nedostatek	Ctnost	Přemíra
Žít se	Hloupé a pověřivé zdržování se i toho, co je dovoleno	Uměřenost, střídmost, střizlivost	Nezřízenost, hltavost, opilost
Žít (správně) sám i ve svých potomcích	<i>(neuvedeno)</i>	Cudnost	Chtíč, prostopášnost
Vnímat	Lenost, otupělost	Bystrost smyslů	<i>(neuvedeno)</i>
Pohybovat se	Pohodlnost	Čilost	<i>(označení chybí)</i>
Porozumět	<i>(neuvedeno)</i>	Píle	Zvědavost
Vyniknout slávou	(nízký duch, s. 211)	Skromnost	Ctižádostivost
Mít (kolik postačuje)	Lenivost a tupost	Soběstačnost	Hrabivost

Další, jinde vypsané krajnosti a ctnosti (netýkají se jen individuálního pojetí):

	Malodušnost	Statečnost (s. 214)	Opovážlivost, nerozvážnost
	Skrblictví / lakota	Štědrost (s. 221)	Rozhazovačnost/ marnotratnost
	Skrblictví	Šetrnost (s. 208)	Marnotratnost

¹²¹ Komenský, *Obecná porada II*, s. 200. Podle Aristotela je mravní ctnost „*záměrně volicím stavem, který udržuje střed nám přiměřený a vymezený úsudkem, a to tak, jak by jej vymezil člověk rozumný. Střed pak jest mezi dvěma špatnostmi, z nichž jedna záleží v nadbytku, druhá v nedostatku*“ (1106b).

¹²² Komenský, *Obecná porada II*, s. 200.

Vztah vůle a ctnosti popisuje Komenský obdobně Akvinský (*Otázky o ctnostech I*, 93): „*vůlí správně žijeme nebo hřešíme, neboť vůle přikazuje všechny úkony ctností i neřestí*“.

¹²³ Absenci střednosti vzhledem k některým ctnostem vysvětluje Aristoteles tím, že ne každá krajnost má vůči středu i druhou polaritu. Například škodolibost, nestoudnost a závist jsou špatné vždy, nikoli pro svůj nadbytek nebo nedostatek (1107a).

Ostatní ctnosti, pokora, spravedlnost, vlídnost, svornost, důvěra, úslužnost, skromnost (v pojetí symbiotiky, viz 5.3.3) a velkodušnost, již charakter střednosti postrádají.

V *Didaktice velké* se pojetí ctností liší. Hovoří zde o větším množství ctností, z nichž nějaké v textu zmiňuje. Na první místo ale klade „základní neboli tak zvané stěžejné ctnosti: moudrost, umírněnost, statečnost a spravedlnost“¹²⁴, které jsou pro člověka těmi nejdůležitějšími.

3.3 Účel ctnosti

Ctnosti lze podle Komenského připsat několik účelů:

- Na osobní úrovni je pro člověka nezbytná pro případ boje s hříchem. „*Je tedy třeba boje, a k boji o zachování neposkvrněného svědomí je třeba zbraní ctnosti.*“¹²⁵ Je naší vizitkou, jak se dokážeme vůči špatnostem postavit.
- Ctnost je zbraní proti zakořeněným špatným zvykům. Ty se člověka „*příliš houževnatě drží, a nemohou být vyrvány jinak než nějakou mocnou ctností*“¹²⁶.
- Ctnosti jsou prostředkem vedoucím k dobrým mezilidským vztahům. „*Pokud je někdo pěstuje, nemůže být jeho vztah k ostatním než čestný, užitečný a laskavý.*“¹²⁷
- V neposlední řadě je nepostradatelná role ctnostného člověka. Senekovými slovy radí Komenský, co je potřebné k čestnému životu: „*zvolit si nějakého muže hrdinských ctností, jehož by se člověk snažil napodobovat a měl ho trvale před očima, takže by z úcty k němu nehřešil*“¹²⁸. Ctnostný se stává se vzorem jednání pro ostatní.

V *Labyrintu světa* se dozvídáme naopak o tom, jaký účel ctnost postrádá. Je představena jako jedna z cest, která vede na hrad Fortuna. Pro svou nepřístupnost se však stala velmi namáhavým, a proto zřídka využívaným způsobem, jak štěstí a slávy,

¹²⁴ Komenský, *Didaktika velká*, s. 178.

Úvaha o stěžejních (kardinálních) ctnostech vychází z Platonova a později stoického rozdělení. Platón ve své paralele vlastností ideální obce a lidské duše uvádí čtyři základní ctnosti: moudrost, tj. „*vědění, kterého se užívá při uvažování ne o některé jednotlivosti z obecních potřeb, nýbrž o obci celé, jakým způsobem by žila v poměru co nejlepším jak sama k sobě tak k ostatním obcím*“ (Ústava, 428d), statečností myslí „*sílu a schopnost za všech okolností zachovávatí správné a zákonné mínění o nebezpečném a ne nebezpečném*“ (430b), uměřenost je „*jakýsi řád a jakési sebeovládání v rozkoších a žádostech*“ (430e), konečně spravedlnost se týká „*držení a konání vlastního a svého*“ (433e).

¹²⁵ Komenský, *Pravidla života*, s. 19.

¹²⁶ Komenský, *Cesta světla*, XVI:4.

¹²⁷ Komenský, *Obecná porada II*, s. 215.

¹²⁸ Komenský, *Jedno nezbytné*, s. 90. Místo Senekovy citace zde uvedeno není.

jež hrad poskytuje, dosáhnout.¹²⁹ Poutník nakonec spatřuje, že i když se někomu podaří tuto cestu zdolat, vytoužené štěstí ho potkat nemusí. „*Příčiněti se každý muž, jak ví a umí; naposledy však na paní Fortúně, koho ona k sobě přijíti chce neb nechce, záleží.*“¹³⁰ K pozemskému štěstí ctnost nevede, a ani nemá vést. „*Ctnost sama si je tou největší odměnou. Ten, kdo chce svou ctnost veřejně ukazovat, neusiluje o ctnost, nýbrž o slávu.*“¹³¹

3.4 Nabývání ctnosti

„*Jakmile jsme narozeni a do rodiny přijati, nepřetržitě dlíme ve všeliké zvrácenosti, takže se zdá, jako bychom skoro už s mlékem mateřským sáli chybování.*“¹³² Nyní se proto nabízí otázka, jak je možné, že se někdo dokáže stát ctnostným. „*Člověk není dobrý, nýbrž v dobrého se utváří, aby se snažil vyrovnat Bohu, pamětliv jsa svého původu.*“¹³³ Ctnostné jednání si člověk musí osvojit.

Že je možné, aby se každý dobrému chování naučil, dokazuje Komenský tvrzením o naší přirozenosti. Důvody udává dva: „*předně že každého člověka těší soulad; za druhé že také sám není ničím než harmonií, uvnitř i zevnitř*“. Je souladným obrazem Boha, a od přirozenosti má sklony k ctnostnému jednání. Bůh navíc člověka k harmonii stále pozvedá a při každém pádu mu nabízí pomocnou ruku.¹³⁴

Konkrétní kroky, jak se ctnosti naučit, aplikuje Komenský v *Didaktice velké* především na výchovu dětí. Rady mohou být ale využitelné i pro dospělé.

- S pěstováním ctností se má začínat od nejtělejšího věku, protože „*děti jsou jako opičata: všechno co vidí, ať to dobré nebo špatné, hned chtějí napodobovat, i když se jim neporoučí*“. Proto mají trávit čas s čestnými a pro mravy obdivuhodnými lidmi.¹³⁵

¹²⁹ Komenský, *Labyrint světa*, s. 83.

¹³⁰ Tamtéž, s. 84.

¹³¹ Komenský, *Obecná porada II*, s. 244.

¹³² Cicero, *Tuskulské hovory III*, 1,2 in Komenský, *Didaktika velká*, s. 54. Mezi jiné viníky, kteří člověka strhávají k neřestem, řadí Cicero působení rodiny, učitelů a celé společnosti. Ze strany člověka samotného jej svádí k nepravostem také sláva, chtivost po penězích a touha po rozkoších (*Tuskulské hovory III*, 1,2; 2,3; 2,4).

¹³³ Seneka, list 93 in Komenský, *Didaktika velká*, s. 49.

¹³⁴ Komenský, *Didaktika velká*, s. 54-55.

¹³⁵ Tamtéž, s. 181.

- I když Komenský zdůrazňuje, že mravnosti a zbožnosti se má vyučovat ve školách, nejedná se o teoretickou výuku. „*Ctnost se pěstuje skutky, ne řečmi*“. Jediným způsobem, jak si používání ctnosti osvojit, je ustavičné konání.¹³⁶
- Na konec patří nejdůležitější rady: Ten, kdo se chce stát ctnostným, musí „*začít, a to brzo a vážně. Nezačneš-li nikdy jednat, pouhá teorie nebude k ničemu*“¹³⁷. Aby se však i konání mohlo nazývat ctnostným, musí pocházet z víry, protože „*i nejlepší skutkové bez víry nejsou nic než stín a pokrytství*“¹³⁸.

Ideální obraz ctnostného, zbožného a rozumného shrnuje Komenský ve třech bodech:

- „*Nepřipouští nic nečestného v sobě ani v žádném člověku, ani žádné věci,*
- *nechce se dobrým zdát, nýbrž být,*
- *aniž se při tom tolik ohlíží na lidi, jako na Boha, strážce pravdy, a na vlastní svědomí, svého vnitřního svědka*“¹³⁹.

3.5 Rozdělení ctností

Ve svém základním rozdělení ctností¹⁴⁰ se Komenský opírá o biblický text epištoly Titovy (2,12)¹⁴¹. Ze tří uvedených kvalit odvozuje tři okruhy ctností, které se vztahují k jednotlivým objektům – **k vlastní osobě, k bližnímu a k Bohu**. Tak je člověk povinen uplatňovat rozumnost vůči sobě, spravedlnost vůči druhým a zbožnost vůči Bohu¹⁴².

Podle Komenského není možné vztahovat jeden soubor ctností pouze k jednomu objektu. Měly by být vnímány jako celek, který je nutné aplikovat ke všem předmětům zároveň. Ctnosti se však pro jednotlivé objekty liší svou intenzitou. „*Vždyť přece vším, čím jsem povinován Bohu, jsem povinován i bližnímu a sobě, byť ovšem v nejvyšší a největší míře Bohu.*“¹⁴³ Například lásku musí člověk vyjadřovat v nejvyšší míře k Bohu, ale zároveň musí milovat sám sebe jako nejpřednější Boží dar. Ve vztahu k bližnímu prokazuje lásku druhému, ale skrze něj zároveň Bohu. Podobně „*špatnosti, jichž se kdokoli dopustí vůči bližnímu, mají své kořeny ve špatnostech, jimiž nejprve*

¹³⁶ Komenský, Didaktika velká, s. 178,179,181.

¹³⁷ Komenský, Jedno nezbytné, s. 91.

¹³⁸ Žd 16,6; Ř 14,23. Komenský, Praxis pietatis, s. 164.

¹³⁹ Komenský, Jedno nezbytné, s. 85.

¹⁴⁰ Komenský, Obecná porada II, s. 203-204.

¹⁴¹ *(Ukázala se Boží milost, která přináší spásu všem lidem) a vychovává nás k tomu, abychom se zřekli bezbožnosti a světských vášní, žili rozumně, spravedlivě a zbožně v tomto věku.*

¹⁴² Viz Komentář ke Světu mravnímu, pozn. 49

¹⁴³ Komenský, Obecná porada II, s. 203.

*kazí sama sebe*¹⁴⁴. Proto veškeré ctnosti musí uplatňovat vůči všem objektům, a pokud jeden z nich chybí, není ctnost dokonalá.

Další text se věnuje dvěma ze tří zmíněných okruhů, ctnostem, které se vztahují k vlastní osobě a bližnímu. V *Obecné poradě* jsou zařazeny pod názvy *etika* a *symbiotika*.

3.6 Shrnutí

Z rozumnosti (a moudrosti) člověka vychází ctnostné jednání. Ctnost definuje Komenský jako počestné mravy, tedy vnější slušné chování i vnitřní a vnější pořádní činnosti. Tyto mravy jsou vypěstované, zvykem zpevněné a po delší době přecházejí v přirozenost. Ctnosti pojímá v duchu aristotelské tradice, která je vnímá jako střed mezi dvěma krajnostmi, mezi neřestmi nebo etickými vadami. Ne ve všech případech však takové krajnosti uvádí.

Ctnost i neřest podle Komenského mají základ na přirozené lidské touze, která může nabýt kvality správné nebo nesprávné. Komenský hovoří i o účelech, jaké ctnosti mají. Jsou vhodné pro boj s hříchem, pomáhají proti špatným zvykům, jsou prostředkem k dobrým mezilidským vztahům a jednání, které ctnostný člověk uplatňuje, je vzorem pro jednání ostatních lidí. Ideál takového člověka popisuje Komenský: nepřipouští nic nečestného, nechce se dobrým zdát, nýbrž být, a při rozhodování se ohlíží spíše na Boha a na vlastní svědomí než na druhé lidi.

Ctnosti rozděluje Komenský na tři okruhy, podle toho, k jakému objektu se ctnostné jednání uplatňuje. Jsou jimi ctnosti užívané ve vztahu k vlastní osobě, k bližnímu a k Bohu.

¹⁴⁴ Komenský, *Obecná porada II*, s. 204.

4. ETIKA

Etikou nazývá Komenský oblast lidského jednání, které člověk uplatňuje individuálně, vůči sobě samému. Jedinec je povinen k sobě přistupovat tak, aby se prezentoval jako důstojná bytost a vrchol celého stvoření. Nikoli povýšeně, ale jako tvor rozumný, který svoje chování a pohnutky dokáže řídit a přetvářet je k užítku a vlastní spokojenosti.

Správnost jednání tedy vychází z nepostradatelných požadavků sebeovládání a rozumnosti. Na nich založené ctnosti, prostředky našeho jednání, které oblast *etiky* zahrnuje, se týkají vztahu k vlastní osobě.

O kvalitách týkajících se předně vlastní osoby, se rozepisuje Komenský především v třetí kapitole Světa mravního v *Obecné poradě*. Nazývá ji „rozumnost při ovládnutí sebe samého – *etika*“. V ní uvádí tři různé situace, v nichž je umění sebeovládání potřeba. K nim potom přiřazuje jednotlivé ctnosti, s nimiž lze v situacích bezpečně obstát:

- Sebeovládání při konání díla (ctnost píle)
- Sebeovládání v nezřízených žádostech (ctnost zdrženlivost, resp. střídmost, cudnost, soběstačnost a pokora)
- Sebeovládání v protivenstvích (ctnost statečnost, resp. vyrovnanost, velkodušnost a trpělivost)
- (čtvrtou oblast, týkající se oblasti ovládnutí vůle a citů, Komenský nedokončil)

4.1 Píle

Před samotným vymezením termínu píle je třeba se zastavit u pojmu činnost (příp. čin nebo konání). Má dva významy. V širším slova smyslu se činností chápe jakékoli navenek viditelné jednání. Podle Komenského se celý život skládá z nepřetržitého konání. „*Tvůj život je celkovým souhrnem Tvých činů, tedy si svůj život přede všemi částečnými úkoly rozvrhni tak, abys měl neustále před očima jeho cíl a abys k němu směřoval všemi cestami bez přestání.*“¹⁴⁵ Činy nemusí označovat jen pracovní úkoly. Může se jednat i o chování a skutky. Jde o myšlenky převedené do praxe, o všechno, co

¹⁴⁵ Komenský, Pravidla života, s. 13.

O životě, který došel cíle, hovoří Seneka. Za dokonalý život nepovažuje takový, který člověka obdaroval dlouhým věkem prožitým v netečnosti. Život činného člověka, který „*dosáhl všech možností lidského života a dospěl až k výšinám nejvyššího dobra*“, je možné považovat za dokonalý. Hodnotnější jsou skutky, nikoli čas (Výbor z listů Luciliovi, s. 197).

navenek děláme a čím vším zároveň přispíváme ke konečnému cíli. „*Za vším, co je zde na světě, je vždy ještě něco dalšího. Z narození se vstupuje do života, ze života se jde ke smrti, ze smrti ke vzkříšení.*“¹⁴⁶ Konání je tím, co a čím žijeme, je to pozemský život, v němž se snažíme dosáhnout věčného dobra.

V užším slova smyslu je možné činnosti chápat jako lidskou práci nebo aktivitu ohraničenou v čase, kterou je třeba – jako i ostatní činnosti – usměrňovat, aby vedla k naplnění svého cíle. „*Lidská povaha je sama sebou živá, z pohybu a činnosti se raduje a nepotřebuje nic než rozvážné vedení.*“¹⁴⁷ Toto rozvážné a rozumné vedení aktivity lze pojmut jako samostatnou činnost.

Činnost, ať v širším nebo užším smyslu, výrazně souvisí s rozumností. Vzájemně se ovlivňují a jednu si nelze představit bez druhé¹⁴⁸. Činnost se nemůže projevat jako slepě naučená aktivita, naopak rozumnost, která není převedena do praxe, postrádá jakýkoli užitek. To potvrzuje „činnost“ jako jedna z případkových vlastností rozumnosti: „*Rozumnost spočívá spíše v konání než ve věděni. Není totiž obtížné vědět, co se má dělat, ale je obtížné dělat to*“¹⁴⁹.

Rozumnost v konání nás nutí k rozvážnému a obezřetnému přístupu, díky němuž dovedeme aktivity zužitkovat. Souhrnně se jedná o umění:

- odhadnout účel a cíle snažení, rozhodnout se, co dělat a jakým směrem se vydat;
- dokázat z dostupných prostředků správně zvolit a upotřebit ty spolehlivé, jejichž použití dobře známe, a které povedou k cíli;
- vyhodnotit okolnosti, přizpůsobit se podmínkám a přiměřeně podle nich jednat;
- správně dokázat zvolit pořadí jednotlivých činností a vykonat je;
- přizpůsobit se nepříjemným věcem a využít je k dobrému.¹⁵⁰

Dokáže-li člověk přistupovat k úkolům s rozumností, bude umět odhadnout, proč se má nebo nemá práci věnovat, a bude umět zvolit správný postup. Pak se „*člověk nesníží k práci špinavé a hanebné a nedělá práci pro práci*“¹⁵¹. Vědět, jaké činnosti

¹⁴⁶ Komenský, Pravidla života, s. 13-4.

¹⁴⁷ Komenský, Jedno nezbytné, s. 84.

¹⁴⁸ Ovlivňování činnosti a rozumnosti vnímá také Akvinský: „*nazíravý život je dříve než činný, pokud usiluje o přednější a lepší, pročez i hýbe a řídí život činný.*“ Na druhou stranu je činnost to, co existuje jako první a ovlivňuje rozumnost: „*život činný (je) dříve než nazíravý, protože uzpůsobuje k nazíravému (...). Neboť uzpůsobení na cestě vznikání předchází tvaru, který jednoduše a podle své přirozenosti je prvnější*“ (ST II-II 182-4).

¹⁴⁹ Komenský, Obecná porada II, s. 192.

¹⁵⁰ Tamtéž, s. 194-196.

¹⁵¹ Tamtéž, s. 206.

jsou nezbytné a jaké zbytečné, „značně posiluje výkonnost, aby člověk nepracoval ke své škodě, ale měl spíš nadbytek“¹⁵².

Píle by se dala charakterizovat jako pracovní morálka či „náležitá horlivost při konání díla“¹⁵³. Nejvíce systematické pojednání lze najít v *Obecné poradě*¹⁵⁴. Zmiňovaný termín používá Komenský ještě v *Cestě světla*¹⁵⁵. Obdobnými výrazy jsou pracovitost¹⁵⁶, snažnost¹⁵⁷, vytrvalost¹⁵⁸ nebo čilost¹⁵⁹. Na mnohých místech spisů však Komenský neuvádí žádný samostatný název, jen předkládá praktické rady, jak se k práci postavit.

Že se text zaměřuje na popis ctnosti, lze často určit i jeho negativním vymezením, tedy pojednáním o neřesti. Užívá pro ni termíny jako lenost¹⁶⁰, zahálka¹⁶¹ a nečinnost¹⁶².

Komenský nejprve uvažuje o původu lidské práce. Vychází z biblické zprávy o stvoření¹⁶³ - „k práci jsme zrozeni“¹⁶⁴. V *Obecné poradě* lidské poslání specifikuje s hodnotícím nábojem: „k vynakládání námahy jsme byli stvořeni“¹⁶⁵. *Vždyť Bůh sice obdaruje, koho chce, ale přesto nechce obdarovávat lidi nehodné, kteří jsou líní a nejsou ochotni kvůli Božím darům přetřpět nějakou námahu“*¹⁶⁶. Námaha je nevyhnutelným údělem, který musíme podstoupit, abychom se mohli těšit z výsledků práce.

Negativní ladění výroku vyznívá spíše líným lidem. Ctnostnému člověku nabízí Komenský Senekovými slovy jiný pohled, který utrpení odbourává: „ušlechtilé duchy živí námaha“¹⁶⁷. I názor, že práce je nutností, převádí na privilegium. „Čím je které

¹⁵² Komenský, *Jedno nezbytné*, s. 84.

¹⁵³ Komenský, *Obecná porada II*, s. 204.

¹⁵⁴ Tamtéž, s. 204-205.

¹⁵⁵ Např. VII:7.

¹⁵⁶ Komenský, *Labyrint světa*, s. 99.

¹⁵⁷ Tamtéž, s. 98.

¹⁵⁸ Komenský, *Didaktika velká*, s. 180.

¹⁵⁹ Komenský, *Obecná porada II*, s. 200.

¹⁶⁰ Například *Obecná porada II*, s. 200; *Labyrint světa*, s. 101; *Listové do nebe*, s. 20.

¹⁶¹ *Labyrint světa*, s. 101; *Listové do nebe*, s. 19; *Pravidla života*, s. 25.

¹⁶² Komenský, *Obecná porada II*, s. 205.

¹⁶³ Gn 2,15.

¹⁶⁴ Komenský, *Pravidla života*, s. 23.

¹⁶⁵ (Gn 3,19. V Komentáři ke Světu mravnímu chybně zapsáno jako Gn 3,10.) Je otázkou, zda Komenský použil výstižného výrazu „stvoření“ k námaze. Člověk byl stvořen k práci (Gn 2,15), ale námaha z ní získal kvůli svému hříchu.

¹⁶⁶ Komenský, *Obecná porada II*, s. 204.

¹⁶⁷ Seneka, List 31 In Komenský, *Obecná porada II*, s. 204. V *Didaktice velké* (s. 180) je výrok přeložen odlišně: „ušlechtilého ducha živí práce“. Seneka uvažuje, že námaha není dobrem. Dobrem je naopak námahou pohrdat, a proto je potřeba práci vnímat jako něco, co je pro člověka užitečné, a skrze co lze dosáhnout ctnosti (Další listy, s. 63).

stvoření vyšší, tím je hybnější, jak je zřejmo z příkladu andělů, slunce a nebes, jsoucích v nepřetržitém pohybu.“¹⁶⁸ Pohyb-práce poukazuje na lidskou důležitost.

Od původu práce se Komenský přesouvá k původu píce. Za její podnět určuje „vzhlížení k cíli, jenž vzbuzuje touhu po tom, aby ho bylo dosaženo, a touha pak poskytuje podněty“¹⁶⁹. Víze dokončení našeho záměru motivuje a povzbuzuje k pracovitosti.

Konkrétní podobu píce ilustruje Komenský nejčastěji na případech pracovních návyků. Předkládá velké množství jasných pravidel, která pomohou ke zdárnému dokončení díla. V *Obecné poradě* je shrnuje do šesti stručných příkazů¹⁷⁰:

1) Nikdy nebud' netečný a nečinný. Člověk se má neustále něčím zaměstnávat, a to i ve svém volném čase, protože „lenost, zahálka a netečnost jsou jak neužitečné, tak i mrzuté a nechutné“¹⁷¹. Proto Komenský apeluje, aby si už děti zvykaly vytrvalosti v práci. „Tomu, co máme konat, se učíme konáním, právě tak bude možno naučit se pracovitosti, aby ustavičné (avšak mírné) zaměstnání duševní i tělesné přecházelo v píli a činilo zahálčivý klid člověku nesnesitelným.“¹⁷²

Výzva proti netečnosti nemusí být vyložena jen jako boj s leností. Zřejmě i ze své zkušenosti hovoří Komenský o drahocennosti času. „Važ si času a ani chvíli nenechávej uplynouti bez užitku. Tím budou pro tebe časové lhůty obsažnější než pro jiného, který nedovede chápati se pravé chvíle.“¹⁷³

2) Vždycky něco dobrého dělej, říkej nebo promýšlej. Na rozdíl od předchozí rady tato požaduje zabývat se něčím užitečným.

3) Co soudíš, že můžeš vykonat sám, s tím nečekej, až to udělají jiní. Důležitým pravidlem je, „při žádné věci, jež ti byla svěřena, abys nečekal na jiné, ale udělal ji sám; nespoleháje po Bohu na nikoho víc než na sebe sama“¹⁷⁴. Člověk má více důvěřovat ve své pracovní schopnosti, protože sám nejlépe ví, co dokáže. To potvrzuje rovněž praktický důvod: než by člověk vysvětlil postup práce jinému, bude sám hotový dříve.¹⁷⁵ Komenský připomíná ale také vhodnost spolupráce. „Více rukou, více díla,

¹⁶⁸ Komenský, Pravidla života, s. 23.

¹⁶⁹ Obecná porada II, s. 204.

¹⁷⁰ Tamtéž, s. 205.

¹⁷¹ Tamtéž.

¹⁷² Didaktika velká, s. 180.

¹⁷³ Pravidla života, s. 25.

¹⁷⁴ Jedno nezbytné, s. 91-92.

¹⁷⁵ Pravidla života, s. 23.

jen když se zachová pořádek, aby ti tví pomocníci nezdržovali nebo nemátli tebe nebo sebe navzájem. ¹⁷⁶

4) **Co lze udělat dnes, neodkládej na zítřek.** Žádné připravené práci neprospívá, zůstane-li odložena nebo nedotčena. Při cestě za cílem považuje Komenský takové oddalování dokonce za „*pohřeb každého podniku*“¹⁷⁷. Pokud přece musíme pro množství činností některou odložit, je nutné „*posoudit, co z nich je nejnutnější a nejprve tím se horlivě zabývat a nestarat se o ostatní. (...) dělej přednější nejprve a důležitější dříve*“¹⁷⁸.

5) **Co lze vykonat jedním rázem, nerozděluj si na několikrát.**

6) **Vše, co jsi začal, dokonči. Necht' je každé tvé dílo dovedeno do konce.** Poslední příkaz spojuje Komenský s vytrvalostí a soustavnou a systematickou činností. „*Jestliže někdo při své práci nedělá více věcí najednou, ale usilovně se věnuje jen nezbytným pracovním povinnostem nebo jednomu dílu, a to tak dlouho, dokud je nedokončí, nemůže přece nevidět, jak se před ním zmenšuje hromada toho, co má udělat, a za jeho zády jak roste hora toho, co vykonal.*“¹⁷⁹

Jako ve všech ctnostech i pro píli platí zásady uměřenosti. Střední cesta spočívá ve **vyváženosti práce a odpočinku**. „*Hled', aby ses vyhybáním námaze nevydal na pospas zahálce a nezařídil si život tak, že by nebyl k užítku ani tobě, ani druhým. A zároveň dbej, abys přemírou své práce neochromil své síly a neničil se, nebo se dokonce nezahubil.*“¹⁸⁰

Důležité je zabývat se úměrným **množstvím a typem práce**. Není dobré vykonávat více, než člověk dokáže zvládnout. „*Mysl naši může rozrušovati přílišné množství nebo nepřiměřenost prací.*“¹⁸¹ Aby nebyl člověk úkoly přemožen, nemá začínat „*nic, na co nestačí, aby to dovedl to konce; protože kdo podniká něco, co je nad jeho síly, nutně se unaví, a potom buď podlehne, a nebo s posměchem vzdá svou činnost*“¹⁸².

Z textů lze vybrat rovněž čtyři možné účely, k čemu píle může napomáhat.

¹⁷⁶ Pravidla života, s. 25.

¹⁷⁷ Komenský, Pravidla života, s. 23.

¹⁷⁸ Komenský, Jedno nezbytné, s. 92.

¹⁷⁹ Tamtéž, s. 70.

¹⁸⁰ Komenský, Obecná porada II, s. 205.

¹⁸¹ Komenský, Pravidla života, s. 19.

¹⁸² Komenský, Jedno nezbytné, s. 93.

- **Nástroj pro seberozvoj.** Dosažení cíle často brání nedokonalé a nerozvinuté schopnosti a dovednosti. K užítku proto slouží ctnost. „*Píli a bdělosti se překonají neuvěřitelné potíže.*“¹⁸³ Vytrvalostí a usilovným snažením lze slabé stránky zlepšovat. Díky tomu je možné dosáhnout toho, co se zpočátku jeví jako nezdolatelny úkol.
- **Prostředek ke zlepšení životní úrovně.** Pracovitost je prospěšná i z pragmatických důvodů. Referují o tom *Listy do nebe*, kde bohatí hodnotí nízkou životní úroveň chudých: „*obyčejně na nouzi vlastní vinou přicházejí skrze žrádla, hodování, hry, zahálky a nerozšafnosti.(...) Lenost jedinká bývá příčina*“¹⁸⁴. Bez vlastního přičinění nelze dosáhnout bohatství. Pokud jsme pracovití a jsme ochotni přetrpět námahu, můžeme od Boha očekávat spravedlivou odměnu a požehnání.¹⁸⁵
- **Prostředek v boji s pokušením.** Aktivní život pomáhá, pokud se člověk dostává do úzkosti, napětí a je nucen odolávat rušivým vlivům. Potom „*nezahálej nikdy: vždycky aneb čti, a neb piš, aneb se modl, aneb přemyšluj, aneb zevnitř něco užitečného pracuj*“¹⁸⁶.
- **Prostředek k záchraně lidstva.** Na píli staví Komenský plán, jak dosáhnout klidu ve společnosti. Do čtyř potřeb univerzálnosti¹⁸⁷, které jsou k realizaci jeho myšlenky zapotřebí, zahrnuje univerzální sbor, „*sdužení velmi mnoha mužů, kteří se budou snažit prospívat společnou píli a neustálou prací lidem, dokud budou existovat*“¹⁸⁸. Svou píli budou šířit moudrost, zahánět lidstvu z očí tmu omylů a odhalovat základní pravdu a dobrotu věcí.¹⁸⁹

4.2 Zdrženlivost¹⁹⁰

Zdrženlivost je pro Komenského jedním ze stěžejních témat. Je to ctnost, která nám pomáhá oprostit se od lákadel pozemského světa, a umožňuje lépe nahlédnout do sféry

¹⁸³ Komenský, *Obecná porada II*, s. 204.

¹⁸⁴ Komenský, *Listové do nebe*, s. 19.

¹⁸⁵ Tamtéž, s. 21.

¹⁸⁶ Komenský, *Praxis pietatis*, s. 376.

¹⁸⁷ Viz Komenský, *Cesta světla*, kap. XV.

¹⁸⁸ Komenský, *Cesta světla*, XVIII:3.

¹⁸⁹ Tamtéž, V:2.

¹⁹⁰ Komenský, *Obecná porada II*, s. 205. Obdobnou ctností, jako je zdrženlivost, je také umírněnost, kterou Komenský v *Didaktice velké* (s. 178) řadí mezi kardinální ctnosti. Umírněnost je zde však představena spíše jen jako jedna z charakteristik zdrženlivosti, jako středmost.

duchovní. Toto upřednostňování duchovní oblasti před smyslovou je charakteristické pro pojetí celé jeho etiky.

Termín zdrženlivost používá Komenský v *Obecné poradě*¹⁹¹. Nevnímá ji jako jednu kvalitu, ale jako pojem nadřazený několika dalším ctnostem. Základ všech je možné charakterizovat na pojetí zdrženlivosti.

Ve Světě mravním je na začátku kapitoly o zdrženlivosti zahrnuto pojednání o sebelásce. Lze se proto domnívat, že především v kontextu popisované ctnosti hraje sebeláska důležitou roli. Pokud člověk příliš (či naopak málo) ulpívá na vlastní osobě, dopřává si nadmíru pozemských slastí a podléhá nezřízeným touhám, je sebeláska špatná. Naopak pravá a správná bude tehdy, „*jestliže se každý bude snažit zdržovat se lákadel, která obvykle svádějí na scestí naši žádostivost*“¹⁹².

Ať v pozitivním nebo negativním vymezení, je sebeláska vždy vázaná na vztah k neřesti – k žádostivosti.¹⁹³ U popisovaných ctností se proto Komenský zabývá podrobně rozborem nezdrženlivého chování, a teprve poté se zamýšlí, jakým způsobem je možné vše napravit.

Za prvního viníka, který svádí naše kroky na scestí, označuje Komenský nerozumnost. Jednak nedokážeme užívat vnitřních schopností, které chrání naši důstojnost, a snižujeme se „*na úroveň neotesanců či ještě níže, až na úroveň otroků žaludku a peněz*“¹⁹⁴. Jednak nedovedeme rozlišovat, co je cenné a co je bezcenné. Především se zabýváme věcmi bezcennými a zbytečnými, takovými, které k životu nepotřebujeme, anebo nepatří mezi priority.¹⁹⁵

Komenský připouští, že žádný člověk se smyslovým pokušením nevyhne. „*Dokud v životě tomto jsme, pokušení prázdni býti nemůžeme, protože tělo nosíme. (...) Není žádný tak svatý a dokonalý, aby aspoň od vlastní mysli své někdy pokoušen nebyl.*“¹⁹⁶

O tom, že touhám se snadno podlehne, svědčí množství poznámek o mravních poklescích, ale i množství varování, k čemu žádostivost vede. Užívání objektů smyslovosti je sice příjemné, avšak slast, kterou zažíváme, nelze nazvat pravou blažeností. Je jen dočasná a pomíjivá.¹⁹⁷ Touhy nás velmi snadno ovládnou, chceme

¹⁹¹ Termín se vyskytuje ještě v Didaktice Velké (s. 181). Zde však jeho charakteristiku nijak nerozvádí.

¹⁹² Komenský, *Obecná porada II*, s. 206.

¹⁹³ Tamtéž.

¹⁹⁴ Tamtéž, s. 191.

¹⁹⁵ Komenský, *Jedno nezbytné*, s. 43-44.

¹⁹⁶ Komenský, *Praxis pietatis*, s. 374.

¹⁹⁷ Komenský, *Obecná porada II*, s. 206.

pro sebe stále víc, stáváme se závislími a lehce se poddáme i malým pokušením.¹⁹⁸ Nakonec se z rozkoší stane přítěž. Nepřinášejí již pokoj, ale nepokoje, a jsou jen cestou k zármutkům.¹⁹⁹

Zbraní v boji s žádostivostí je pěstování zdrženlivosti. Tato ctnost spočívá především v umění klást odpor našim touhám. „*Kdo sebe přemůže mocí, silnější bývá než ten, kdo přepevný dobude hrad: nemůže být větší ctnost.*“²⁰⁰

Z různých míst je možno vybrat několik hlavních charakteristik zdrženlivosti.

- **Rozumnost**²⁰¹ je prvotním předpokladem pro uplatňování ctnosti. Je nutné, abychom dokázali využívat dary, které nám udělil Bůh, pro naši vlastní spokojenost. „*Štěstí člověka spočívá v jasném světle poznání, rozeznávajícího správně různost věcí, v příznivém sledu činností (...) a v bezpečném užívání dobrých věcí k pravému nasycení klidu a mysli.*“²⁰² Rozumný dokáže rozlišit, co je dobré a co ne, a věnovat se takovým věcem, které jsou čestné, prospěšné, potěšující, a které pochází z řádu, užitku, lásky.²⁰³ Jedině ty vedou k pravému štěstí.
- **Střednost a umírněnost.** Člověk se má spokojit s tím, co je zcela nezbytné pro život, „*pilně zachovávat to, co život posiluje, a vystříhat se opaku, tj. máš se varovat toho, co zdravotnímu stavu škodí, a dělat to, co ho posiluje*“²⁰⁴. Naopak je ale špatné, pokud si odpírá i to, co k životu potřebuje.²⁰⁵ Platí zde zlaté pravidlo „*všeho s mírou!*“²⁰⁶.
- **Odmítání.** Odolávat pokušení, které pro nás život připravuje, nestačí jen tak, že budeme naše touhy ignorovat. Je důležité projevit aktivní odpor a žádostivost přemáhat.
- **Odhodlanost.** Ke ctnostnému jednání nás může přivést jediné vnitřní odhodlání. Je zapotřebí „*horlivý a vroucí duch, ne vlažný úmysl*“²⁰⁷.

¹⁹⁸ Komenský, Praxis pietatis, s. 371.

¹⁹⁹ Komenský, Labyrint světa, s. 119.

²⁰⁰ Komenský, Obecná porada II, s. 209.

²⁰¹ Akvinský tvrdí, že neustálý boj rozumu s naší dychtivostí a vznětlivostí nikdy nemůže být překonán, protože „*svou přirozeností tíhnou (tj. dychtivost a vznětlivost) ke smyslovému dobru, které je někdy v rozporu s tím, co říká rozum. (...) Ctností je však tento boj umenšován, nakořli si zmíněné síly uvykají svému podřízení rozumu*“ (Otázky o ctnostech I, 79).

²⁰² Komenský, Jedno nezbytné, s. 27-28.

²⁰³ Komenský, Obecná porada II, s. 206.

²⁰⁴ Komenský, Jedno nezbytné, s. 82.

²⁰⁵ Komenský, Obecná porada II, s. 200.

²⁰⁶ Komenský, Didaktika velká, s. 178.

²⁰⁷ Komenský, Praxis pietatis, s. 369.

- **Obrácení k vnitřnímu světu a k Bohu.** Ctnostný člověk by měl upřednostňovat vnitřní svět a vnitřní hodnoty, o něž nelze připravit. „*Ty hled' vnitřní sobě poklady, osvícení a pobožnost, shromazďovati, a já tobě jiné všecko přidám, nebe i země právem dědičným tobě přináležeti budou, tím bud' jist. Aníž tě to jako onyno hnísti a tlačiti bude, ale obveselovati nevýmluvně.*“²⁰⁸ Proto má mít na světě málo toho, co slouží k pohodlí²⁰⁹, a spíše než pozemské slasti, má chválit Boha. Je možné zřeknout se všeho pohodlného, je možné zřeknout se i toho, co potřebujeme pro život, je možné se zřeknout dokonce i sebe samého, ale nikdy člověk nesmí ztratit Boha.²¹⁰
- **Doufání v Boží pomoc.** V boji s pokušením si člověk nevystačí se svými silami sám. Proto, „*jdou-liť na mysl věci zlé, pýcha, zalibování v sobě, hněv, žádost pomsty, libost jakákoli tělesná, upamatuj se spěšně a vyraz z toho, Boha za pomoc pokorně žádaje*“²¹¹.

I přes neustálé napomínání ke správnému životu a přes sebevětší snahu klást pokušením odpor, je nemožné občas nepodlehnout. Komenský je s tímto faktem srozuměn, a proto nezapomíná na nadějný závěr: „*pro mdloby své a poklesky rmuť se, ale nezoufej, i když je jich mnoho, u Boha je více milosti*“²¹².

Specifikace jednotlivých ctností

Jednotlivé ctnosti v rámci zdrženlivosti rozděluje Komenský podle toho, jaké oblasti touhy se týkají, resp. podle toho, jakým touhám máme klást odpor. V *Obecné poradě*²¹³ uvádí takové touhy celkem čtyři: rozkoše, majetek, sláva, vědění. Ve svých ostatních textech (ale i v samotné *Obecné poradě*) se však tohoto rozlišení striktně nedrží a témata spojuje dohromady či naopak rozděluje. Občas je obtížné vymezit, k jaké z uvedených oblastí ctnost patří, protože spíše než příkladnému chování se věnuje popisům neřestí, které nemívají s příslušnou ctností vždy pevný vztah.

Celkem lze vybrat čtyři hlavní ctnosti, kterým se věnuje – **střídmost** (oblast rozkoši v jídle a pití), **cudnost** (tělesná rozkoš), **soběstačnost** (oblast majetku), **pokora** (oblast slávy a vědění).

²⁰⁸ Komenský, Labyrint světa, s. 119.

²⁰⁹ Kromě přebytku majetku, peněz, oděvu či jídla a podobných věcí, jejichž velkým množstvím se člověk nemá na světě příliš zatěžovat, sem řadí v díle Jedno nezbytné (s. 88) také velký počet přátel.

²¹⁰ Komenský, Jedno nezbytné, s. 181.

²¹¹ Komenský, Praxis pietatis, s. 387.

²¹² Tamtéž, s. 388.

²¹³ Komenský, Obecná porada II, s. 206.

4.2.1 Střídmost²¹⁴

Střídmost je kategorie zdrženlivosti, která se týká dvou oblastí rozkoše – požívání jídla a pití. Komenský spojuje střídmost často se zdrženlivostí v majetku, například v díle *Jedno nezbytné* uvádí definici střídmosti jako dovednost „*spokojit se s málem, pokud jde o oděv, bydlení, pokrmy, obsluhu, nábytek, příjmy a jmění*“²¹⁵.

Termín střídmost se dále objevuje v *Obecné poradě*. Jako alternativy názvu jsou zde uvedeny uměřenost a střízlivost²¹⁶. V jiných dílech²¹⁷ pro ctnost nežívá žádného označení, udává pouze její konkrétní podobu.

Střídmost lze specifikovat následovně: pokrm ani nápoj nemá být přílišně skvostný, nákladný nebo zbytečně strojený. Není dobré, aby si člověk potrpěl na hojnost. Má se spokojit s tím, co je nutné pro zachování života a co se sluší podle věku a stavu. Při každém užívání jídla a pití je také důležité pamatovat na to, že potrava je darem od Boha, a proto se za něj musí vždy děkovat.²¹⁸

Oproti střídmosti staví Komenský neřesti jako nezřízenost a hltavost²¹⁹, obžerství²²⁰, v případě pití pak opilství²²¹ či ožralství²²². Na obecné rovině se jedná o nestřídmost²²³.

Dále popisuje, jak vypadá chování neřestného člověka. Spíše než o nezřízenosti v jídle, pojednává na několika místech zevrubně o opilství. Nazývá jej zvířecí neřestí²²⁴ a veselým šílenstvím²²⁵. Prožívaná radost však není opravdová, trvalá a správná, protože „*žádná není bezpečná, kromě když se v milosti Boží a v dobrém svědomí svém rozveselujeme*“²²⁶. Opilství navíc podněcuje jiné neřesti, například lenost či hněv.²²⁷ Vede ke zhýralému a nedůstojnému způsobu života, má neblahý vliv na zdraví. Ve stavu opilosti se člověk nechá snadno strhnout davem a dělá to, co je neslušné.²²⁸

²¹⁴ *Jedno nezbytné* (s. 151) popisuje střídmost, ještě spolu s šetrností (tj. se soběstačností), jako prostředky ke skromnosti.

²¹⁵ Komenský, *Jedno nezbytné*, s. 88.

²¹⁶ Komenský, *Obecná porada II*, 200.

²¹⁷ Komenský, *Praxis pietatis*, s. 429; *Labyrint světa a ráj srdce*, s. 119; *Listové do nebe*, s. 15.

²¹⁸ Komenský, *Praxis pietatis*, s. 429.

²¹⁹ Komenský, *Obecná porada II*, s. 200.

²²⁰ Komenský, *Praxis pietatis*, s. 430.

²²¹ Komenský, *Obecná porada II*, s. 207.

²²² Komenský, *Labyrint světa*, s. 102.

²²³ Komenský, *Obecná porada II*, s. 206.

²²⁴ Tamtéž, s. 207.

²²⁵ Tamtéž.

²²⁶ Komenský, *Praxis pietatis*, s. 376.

²²⁷ Komenský, *Labyrint světa*, s. 87,88.

²²⁸ Tamtéž, s. 89,88.

Holdování alkoholu Komenský nekompromisně odsuzuje. „*Chození na pití vína i jiných pití po domích, šenkováním a tam sedáním hodování, řadování toho všickni pod hříchem hodným trestání, vyloučení, varovati se i utíkati mají.*“²²⁹ Na druhou stranu je to právě opilost, která je jedinou neřestí v oblasti všech žádostivostí, u níž sděluje, jak se chovat v případě, že člověk pokušení podlehe. Že se to stane velmi snadno, sám dokazuje jako poutník, který se v *Labyrintu světa* alkoholu napil.²³⁰ Snad proto svou nekompromisnost zmírňuje konstatováním, že pokud k poklesku někdy dojde, cestou nápravy má být skutečné a pokorné pokání.²³¹

U hltavosti Komenský velmi stručně probírá i protipól neřesti, jímž je „*hloupé a pověřivé zdržování se i toho, co je dovoleno*“²³². Poukazuje na potřebu umírněnosti. Jako není dobrá přílišná hojnost, také není dobrá přílišná skoupost, tvrdost a neužitelnost.²³³

4.2.2 Cudnost

I přes to, že cudnost považuje Komenský za naprosto samozřejmou, a neřestné chování bezvýhradně zavrhuje, píše o sexualitě velmi málo. Definici ctnosti v textu nikde neuvádí. Píše pouze, že vzniká tehdy, „*jestliže chce někdo správně žít sám i ve svých potomcích*“²³⁴.

Krátké pojednání o ctnosti můžeme najít v *Obecné poradě*. Kromě výrazu cudnost zde používá ještě termín mravnost a bezúhonnost²³⁵. Více se zabývá pojetím neřesti. Rozepisuje ji ve značném množství termínů. Ve Světě mravním jsou to prostopášnost, smyslná nevázanost, rozpustilost, nemravnost, nestoudnost²³⁶, chtíč²³⁷, v *Labyrintu světa* pak chlípnost²³⁸.

Kategorii sexuálních poklesků přesně vymezuje. Zařazuje k ní „*nejen cizoložstva nebo krvesmilstva, znásilnění, prostituce a nemanželské obcování, nýbrž také veškerá smyslná chlípnost, nestoudné polibky, milostné písmičky, neslušné řeči, ale i nemravné myšlenky.*“²³⁹

²²⁹ Komenský, Praxis pietatis, s. 429-430.

²³⁰ Komenský, Labyrint světa, s. 88.

²³¹ Komenský, Praxis pietatis, s. 430.

²³² Komenský, Obecná porada II, s. 200.

²³³ Komenský, Praxis pietatis, s. 430.

²³⁴ Komenský, Obecná porada II, s. 200.

²³⁵ Tamtéž, s. 207.

²³⁶ Tamtéž.

²³⁷ Tamtéž, s. 200.

²³⁸ Komenský, Labyrint světa, s. 101.

²³⁹ Komenský, Obecná porada II, s. 207.

Odolávat tělesným pokušením bývá obtížné. I přesto může člověk zažívat mnoho příjemného, a to tehdy, pokud se začne radovat z bolesti, kterou zažil, když se vyhýbal hříšnému skutku.²⁴⁰ Snad tomu, koho argument nepřesvědčí, pomůže vědomí, že sexuální nevázanost přináší také zdravotní komplikace.²⁴¹

4.2.3 Soběstačnost

Soběstačnost vnímá Komenský jako rozumnost, která se vztahuje k vnějším statkům při jejich získávání, uchovávání a užívání.²⁴² S termínem se lze setkat pouze v *Obecné poradě*²⁴³. Jiným výrazem je šetrnost²⁴⁴. Často ale pro ctnost žádné označení neuvádí, a jen popisuje její projevy. Ve spojení s jinými ctnostmi z oblasti zdrženlivosti je zahrnuta také pod pojmem střídmost.²⁴⁵

Tématu soběstačnosti opět předchází popis neřestí. Nejvíce pozornosti věnuje Komenský hrabivosti. Je to „bezuzdná touha po majetku (...), je to zlo, protože hrabivec se nikdy bohatství nenasytí (...) a usiluje dovolenými i nedovolenými prostředky o zbohatnutí“²⁴⁶. Ačkoli se mnohým lidem zdá, že vlastnictví velkého množství věcí přináší štěstí, text poukazuje na pravý opak. Zatímco napovrch se majetní chlubí a honosí tím, co mají, ve svém nitru zažívají neustálý strach a obávají se krádeží.²⁴⁷ Hrabivost navíc podněcuje i další nepravosti jako pýchu a pohrdání jinými, či závist ze strany nemajetných.²⁴⁸

Dalšími termíny, které ve svých spisech uvádí, jsou skrblictví, marnotratnost²⁴⁹ a lakotnost či lakomství²⁵⁰. Svým významem se překrývají s oblastí soběstačnosti i dobročinnosti.

Proti neřestem staví Komenský ctnost, která je charakterizována několika body:

- **Rozumnost** jako základní kámen soběstačnosti vytváří umění odhadnout, jak správně zacházet s majetkem a penězi. Rozumný člověk ví, jaké věci a kolik jich potřebuje, dokáže je získat dovoleným způsobem.²⁵¹ Veškeré vlastnictví

²⁴⁰ Komenský, *Obecná porada II*, s. 207.

²⁴¹ Komenský, *Labyrint světa*, s. 89.

²⁴² Komenský, *Obecná porada II*, s. 209.

²⁴³ Tamtéž, s. 200,209,

²⁴⁴ Komenský, *Jedno nezbytné*, s. 151; *Obecná porada II*, s. 208.

²⁴⁵ Komenský, *Jedno nezbytné*, s. 152.

²⁴⁶ Komenský, *Obecná porada II*, s. 207.

²⁴⁷ Komenský, *Labyrint světa*, s. 86.

²⁴⁸ Tamtéž, s. 131.

²⁴⁹ Komenský, *Obecná porada II*, s. 208.

²⁵⁰ Komenský, *Labyrint světa*, s. 101.

²⁵¹ Komenský, *Obecná porada II*, s. 209.

mu slouží k tomu, k čemu je určeno, k uspokojení životních potřeb. „*Oděv ať chrání před zimou a obydlí ať je ochranou proti tomu, co ohrožuje tělo.*“²⁵²

- Žítí ve skromnosti nepřináší žádné slasti, které by odváděly pozornost od **duchovních hodnot** a cesty k věčnému spasení.²⁵³ Člověk bez majetku se nemusí obávat strádání. Každého, kdo příliš nedbá o pozemské starosti, Bůh vždy obdaruje. „*Ne k úplnému-li dostatku, k slušné potřebě však vždycky; ne podlé-li rozumu jejich, podle však své prozřetelnosti, na kteréž oni tisíckrát raději než na rozumu svém přestávají.*“²⁵⁴
- Komenský přece jen radí, jak se stát bohatým. „*Omezuj svou chtivost! Pak pochopíš, kolik je toho, co můžeme postrádat.*“ Jestli opustíme marnotratnost a vydáme se cestou **šetrnosti**, poznáme, jaké bohatství přináší málo, co máme k dispozici.²⁵⁵
- Podle zásady **uměřenosti** nemá člověk usilovat o nadměrné bohatství, ale nemá svůj majetek ani příliš rozhazovat. Je také nevhodné být lenivým a tupým a chtít méně, než je z přirozenosti potřebné.²⁵⁶

4.2.4 Pokora

Pokora je ctností typickou pro celé dílo Jana Amose Komenského. Považuje ji za něco, bez čeho nelze žít dobrý a spokojený život. „*Pokoru za základ všeho měj, věda, že nic nedovedeš, nedá-liť toho Bůh, a byť i dovedl, žeť to ku pýše a zatracení poslouží, nezdrží-li tě Bůh, protože z místa se hned Boha boj, a s bázni a třesením všechno konej.*“²⁵⁷ Podle díla *Jedno nezbytné* je pokora „*pravá úcta k Bohu a k lidem (...a) snaha nikoho nedráždit, tj. neprovokovat, aby škodil.*“²⁵⁸

Z různých částí textů vyplývá trojí pojetí pokory. Označení ctnosti většinou používá jako adjektivum, které charakterizuje podřízenost a úctu člověka k Bohu²⁵⁹. Druhým případem je přiznání svých nedostatků před ostatními lidmi. Zde slovo pokora používá málo²⁶⁰. Spíše hovoří o skromnosti²⁶¹. Třetí typ chápání ctnosti dává do

²⁵² Komenský, *Obecná porada II*, s. 206. Ve stejném díle (s. 211) řadí Komenský oblast odívání také pod ctnost pokora.

²⁵³ Tamtéž, s. 208.

²⁵⁴ Komenský, *Labyrint světa*, s. 134.

²⁵⁵ Komenský, *Obecná porada II*, s. 208.

²⁵⁶ Tamtéž, s. 200.

²⁵⁷ Komenský, *Praxis pietatis*, s. 386.

²⁵⁸ Komenský, *Jedno nezbytné*, s. 82.

²⁵⁹ Např. *Listové do nebe*, s. 23; *Cesta světla*, XIII:17; *Jedno nezbytné*, s. 82.

²⁶⁰ Např. Komenský, *Praxis pietatis*, s. 378.

souvislosti s trpělivostí a poslušným snášením příkoří²⁶². Jiným termínem pro tento druh pokory je poníženost²⁶³. Všechna tři pojetí bývají často popisována ve vzájemném vztahu.

Svorníkem, spojujícím tři druhy, je i pohled ze strany neřesti, která má ve všech případech stejný charakter. Systematicky o ní pojednává v *Obecné poradě*, v kapitole „O ctižádostivost, pýše, zpupnosti apod.“²⁶⁴. Nejpodrobněji se zabývá prvním zmiňovaným termínem – ctižádostivostí²⁶⁵, méně potom vychloubačností a troufalostí. V jiných dílech používá označení zpupnost a nadutost²⁶⁶, nejvíce však slovo pýcha²⁶⁷.

Komenský charakterizuje ctižádostivost jako „úsilí vystoupit výše, než požaduje řád věcí. Je to přání ostatní předčít a nikoho před sebe nepustit“²⁶⁸. Ctižádostivci se veřejně chlubí sami sebou, svou krásou, svými činy, pověstí, majetkem nebo známostmi.²⁶⁹ Chvástají se, povyšují, doprošují pocty, neodbytně se domáhají přízně davu.

Podle Komenského vznikla ctižádostivost ze dvou důvodů:

- 1) ze zneužití panství, které nám propůjčil Bůh. Svěřená vláda nad veškerým stvořením²⁷⁰ se stala další zvrhlou touhou, po níž člověk prahne. Přeje si vládnout nejen přírodě, ale i ostatním lidem.
- 2) Ctižádostivost pramení z hlouposti a z neznalosti sebe. Kdybychom totiž znali doopravdy naše schopnosti nebo postavení, nemohli bychom se přehnaně chválit.²⁷¹

Varování z Kristova dopisu bohatým sděluje, že ctižádostivost ke spokojenosti nevede. „Blázníš, člověče, nad člověka se vypínaje; blázníš a pospícháš k svému zlému.“²⁷² Sláva bývá neukojitelná, a jakmile člověk jednou dosáhne vysokého

²⁶¹ Komenský, *Obecná porada II*, s. 210,216. Další pojetí skromnosti je popsáno v části „symbiotika“ (kap. 5.3.3).

²⁶² Komenský, *Praxis pietatis*, s. 388. O trpělivosti více v samostatné kapitole (4.3).

²⁶³ Komenský, *Obecná porada II*, s. 210; *Listové do nebe*, s. 23.

²⁶⁴ Komenský, *Obecná porada II*, s. 209-211.

²⁶⁵ Uváděna i v *Didaktice velké*, s. 42.

²⁶⁶ Komenský, *Didaktika velká*, s. 27.

²⁶⁷ Např. Komenský, *Labyrint světa*, s. 101,131; *Obecná porada II*, s. 209; *Cesta světla*, IV:14; *Listové do nebe*, s. 10; *Praxis pietatis*, s. 431, *Jedno nezbytné*, s. 126.

²⁶⁸ Komenský, *Obecná porada II*, s. 209.

²⁶⁹ Komenský, *Labyrint světa*, s. 23,210.

²⁷⁰ Gn 1,28

²⁷¹ Komenský, *Obecná porada II*, s. 209-210.

²⁷² Komenský, *Listové do nebe*, s. 16.

postavení, chce postupovat neustále výš.²⁷³ Pomíjitelnost a vrtkavost slávy však často způsobí rychlý pád k zemi.²⁷⁴

Následující text se zabývá podrobnějším popisem dvěma z výše zmíněných typů pojetí ctnosti, a to pokorou k druhému člověku a pokorou člověka před Bohem. O pokoře-trpělivosti je pojednáno v samostatné kapitole 4.3.

4.2.4.1 Pokora k člověku

Pokora paradoxně vychází z požadavku zabývat se sám sebou. Komenský tím nemá na mysli sobectví nebo pýchu. Vyzývá „*neopouštět své nitro, zdržovat se ve svém středu*“. Člověk musí znát sebe, svoje schopnosti a dovednosti, a snažit se je ovládat. Pak bude pánem nad sebou, nad svými pohnutkami, tužbami a city, a ne nad jinými lidmi.²⁷⁵

K apelu znát sebe přidává Komenský ještě jeden – člověk na sebe musí pohlížet jako na chybučícího. „*Kdo sebe sám právě pozná v mdlobě a křehkosti, ten příčiny míti nebude, ani se sobě zalibovati, ani pohrdání od jiných netrpělivě snášeti*“. Musí poznat, že uvnitř ani navenek není bez vady a že se stejně jako každý jiný omylu dopustí. Potom se nebude považovat za dokonalého a nadřazeného, a lépe přijme i kritiku druhých.²⁷⁶

Je běžné, že někteří lidé nad druhými vynikají. Pokorný však své přednosti nezdůrazňuje, a o sobě hovoří i smýšlí vždy hůře a poníženěji, než o druhých. Nikdy nepohrdá neschopností a poklesky jiných. „*Nebo nevíš, kde i ty klesnouti můžeš, poněvadž zde mezi osidly a léčkami kráčíme*.“²⁷⁷ Je naopak znakem rozumnosti vnímat cizí i vlastní omyly jako příležitost něco se naučit.²⁷⁸

I když si má člověk nechávat dobré stránky pro sebe, Komenský zcela nezakazuje o nich veřejně hovořit. Nabádá však ke skromnosti. „*Pokud máš zboží, umění, krásu, vtip, přízeň lidskou, nechlub se tím*.“²⁷⁹ Je dovoleno být moudrým, žít v dostatku nebo se těšit slávě, ale vždy jen ve věcech, které pochází z ušlechtilých a čestných činů.

²⁷³ Komenský, Obecná porada II, s. 210.

²⁷⁴ Komenský, Labyrint světa, s. 22.

²⁷⁵ Komenský, Obecná porada II, s. 209.

²⁷⁶ Komenský, Praxis pietatis, s. 369.

²⁷⁷ Tamtéž, s. 370.

Na jiném místě se k odsuzování druhých staví jinak: „*Vidíš-li při bližním hříšnou vadu, nenávidět ji můžeš, jakožto satanova při něm díla; ale osobu předce milovati jsi povinen, a můžeš-li, mysliti, aby mu od toho pomohl*“ (Praxis pietatis, s. 389).

²⁷⁸ Komenský, Obecná porada II, s. 194.

²⁷⁹ Komenský, Labyrint světa, s. 120.

Každému, kdo něčím vyniká, navíc autor zdůrazňuje: „Boha uznávej za původce i činitele veškerého dobra a sebe pokládej za nástroj v jeho rukou“. Pokorný proto zaslouženou poctu skromně odmítne, anebo ji přijme s úctou.²⁸⁰

Snad i vzhledem ke své vlastní zkušenosti hovoří Komenský k lidem, kteří úspěch ani slávu nemají, a druzí jimi opovrhují. Místo zoufalé snahy se povyšovat nabízí jinou cestu – „víc obcuj s Bohem než s lidmi“²⁸¹. Naděje na spasení se totiž nenajde v lidech ani ve věcech, ale pouze v Bohu. Proto se člověk nemá rmoutit, pokud není mezi druhými vážený. Nemusí se snažit za každou cenu zalíbit, protože přízeň lidí je nestálá.²⁸² „Ty pověsti lidské nedbej. Mluví-li o tobě dobře či zle lidé, nic tobě na tom nezáleží, jestliže já s tebou spokojen jsem.“²⁸³ Pokud se má přece jen něčím chlubit, tak pouze tím, že zná dobrotivého Boha a jeho milosrdenství.²⁸⁴

I v případě pokory (v *Obecné poradě* označena jako poníženost) zůstává v platnosti požadavek umírněnosti. Komenský označuje poníženost za nejvhodnější ctnost. Z příběhu o stvoření²⁸⁵ usuzuje, že poníženost je nám přirozená. Člověk (homo) má velmi těsný vztah k hlíně (humus), k materiálu, z něhož pochází tělo. Proto jedině tam, nízko u země, odkud nemůže spadnout, zůstává člověk v bezpečí.²⁸⁶ Další výrok však informuje, že i to nejpřirozenější a nejnižší místo je někdy třeba vyvýšit. Nízký duch „není schopen se vyrovnat s ničím, co se mu přihodí, ať už je to pocta nebo potupa, bohatství či chudoba, lahůdka nebo hlad“²⁸⁷.

Od obrazného napřimování ducha zachází autor ještě dále a uvádí situace, při nichž pokora není vhodná vůbec. Pokud se jedná v dobré věci, „nemá se mluvit o pošetilosti, jestliže někdo, v důvěře v dobrou věc a spoléhaje na Boha, chce a odvažuje se volat do celého světa a napomínat celé lidské pokolení, aby zmoudřelo“²⁸⁸. Tímto přesvědčením se Komenský řídí i u načrtnutí své panharmonické vize. Zde není na místě mírnost a pokora, ale naopak duch pevný a houževnatý, který jde odhodlaně za svým cílem. Dokonce je dovoleno žádat Boha o více jeho darů a milosti, než podle práva přísluší.²⁸⁹

²⁸⁰ Komenský, *Obecná porada*, s. 210.

²⁸¹ Komenský, *Pravidla života*, s. 20.

²⁸² Komenský, *Praxis pietatis*, s. 370.

²⁸³ Komenský, *Labyrint světa*, s. 120.

²⁸⁴ Komenský, *Praxis pietatis*, s. 370.

²⁸⁵ Gn 2,7.

²⁸⁶ Komenský, *Obecná porada II*, s. 210.

²⁸⁷ Tamtéž, s. 211.

²⁸⁸ Komenský, *Jedno nezbytné*, s. 164.

²⁸⁹ Komenský, *Cesta světla*, XXI:6.

4.2.4.2 Pokora ve vztahu k Bohu

Potřeba této ctnosti vychází ze stavu světa, který se utápí v chaosu a nepořádku. Lidé si libují v pomíjitelných slastech, touží být svrchovanými pány, chtějí se stát nezávislími. Lidstvo se odvrací od dobra a spěje do záhuby.

Základem pokory k Bohu je vědomí, že člověk na světě sám nezmůže nic a že vše je závislé na jeho vůli. Neboť „*všechno, co je pod nebem, je, nebo má být, podřízeno nebi*“²⁹⁰. Na tuto skutečnost upozorňuje i ve spise *Jedno nezbytné*. Nabádá křesťany a především teology, aby zanechali svého zkresleného a nepřesného přemyšlení o Bohu a obrátili se zpět přímo k němu, k tomu, který je počátkem i koncem. Na něm závisíme celým našim životem, svým myšlením, vůlí, rozumem, citem, snahou i silou.²⁹¹

Výzvu lze vztahovat k celému lidstvu. „*Všechno, co se má zachránit v potopě lidských zmatků, musí se vrátit k řádu ustanovenému Bohem, nebo zahyne.*“²⁹² Podle vzoru Abrahama²⁹³ máme věřit Bohu, plnit jeho vůli, nebát se konání ničeho. Pak si můžeme být jisti jeho ochranou.²⁹⁴ Můžeme mu důvěřovat, svěřovat prosby a žádat ho o pomoc.²⁹⁵

Toto „vroucí vzývání Boha“, jak důvěrnou žádost a spoléhání na pomoc nazývá, zahrnuje Komenský mezi jednu ze sedmi potřeb, která je potřeba k uskutečnění harmonického světa.²⁹⁶ K tak důležitému a závažnému dílu, jako je obnova původního Božího řádu ve světě, nelze přistupovat bez patřičné míry pokory. Upozorňuje na to už ve věnování *Cesty světla*: „*Proto zde nejsou vhodnými nástroji smysly nebo rozum, ale pokorná víra, všemu božimu věřící, v ničem nepochybující*“. Je to důvěra, že Bůh nám bude v našem snažení nápomocen, a poslušné poslouchání jeho vůle a příkazů. Návrat k Božímu řádu bez Boha nelze vykonat.²⁹⁷

Proto platí pravidlo moudrého člověka: „*Nebudeš pomýšlet na žádnou jinou kotvu než na zakotvenou v milosrdenství Božím a v zásluze Kristově.*“ Pokud se vzdáme vlastní vůle, nebudeme spoléhat jen na sebe a přenecháme rozhodování Bohu. Teprve potom budeme v bezpečí.²⁹⁸

²⁹⁰ Komenský, *Cesta světla*, V:5.

²⁹¹ Komenský, *Jedno nezbytné*, s. 135.

²⁹² Komenský, *Cesta světla*, IV:12.

²⁹³ Gn 15,1

²⁹⁴ Komenský, *Jedno nezbytné*, s. 50-51.

²⁹⁵ Komenský, *Cesta světla*, XIII:17.

²⁹⁶ Tamtéž, XXI:2.

²⁹⁷ Tamtéž, XXI:9.

²⁹⁸ Komenský, *Pravidla života*, s. 15.

4.2.4.3 Zdrženlivost ve vědění

Ve spojení s osobou Komenského je velmi neobvyklé číst o zdrženlivosti ve vědění. O jeho přesvědčení, že vzdělání je důležité, však nemůže být pochyb ani přes jím uvedenou úvahu.

Zdrženlivosti ve vědění Komenský věnuje část kapitoly v *Obecné poradě*. Je problematické určit, jakou ctnost k oblasti přiřazuje. V textu nepoužívá žádné konkrétní označení, spíše opět popisuje neřest – zvědavost, a uvažuje, proč by se jí měl člověk vyhýbat.²⁹⁹

V úvodu *Obecné porady*, kde se zabývá stručně původem a vznikem ctností, ke zvědavosti ctnost přiřazuje. „*Jestliže se (člověk) snaží mnohému dychtivě porozumět, pak jde o píli, snaží-li se přespříliš dychtivě, jde o zvědavost.*“³⁰⁰ Píli jako ctnost uvádí ovšem také ve svém uvažování o činorodosti. Zde ji chápe odlišně, a to ve smyslu horlivosti při konání práce, snaživosti nebo pracovitosti. Mezi neřesti v tomto případě řadí lenost a zahálku.³⁰¹

K pojmenování konkrétní ctnosti se lze dobrat skrze neřest. „*Zvědavost je nezřízená touha poznat věci neužitečné a zakázané*“, je to touha po vševědoucnosti.³⁰² Žádný člověk ale nemůže obsáhnout všechno vědění a získat znalosti o celém světě. Vševědoucnost náleží jedině Bohu a lidskému pokolení zůstane uzavřena. Zdržovat se vědění, které nemáme poznávat, je tedy znakem pokory.

Pokorou ve vědění Komenský nemá na mysli odmítání učení. Poukazuje spíše na potřebu rozumného užívání, dovednost vybírat si to, co je nezbytné a co vede k užitku.³⁰³ Odsuzuje touhu dosahovat dalších a dalších poznatků. Lidé si libují v domněnkách, neustále bádají a o něčem uvažují, vedou spory, ale tato cesta vede pouze do zhooubného labyrintu. „*Oddá-li se kdo snaze po moudrosti, nenajde konce; neboť čím více kdo zná, tím více nedostatků poznává.*“³⁰⁴ I kdyby lidé dosáhli veškerého vědění, které přináší náš svět, poznání pravé moudrosti stejně nedojdou. „*A jestliže to všechno probádají, pak z toho jistě zešílí (nebo se jistě pomatou), místo aby měli světlo spořádané moudrosti.*“³⁰⁵

²⁹⁹ Komenský, *Obecná porada II*, s. 211.

³⁰⁰ Tamtéž, s. 200.

³⁰¹ Tamtéž, s. 204-205.

³⁰² Tamtéž, s. 211.

³⁰³ Komenský, *Jedno nezbytné*, s. 58; *Obecná porada II*, s. 211.

³⁰⁴ Komenský, *Didaktika velká*, s. 42.

³⁰⁵ Komenský, *Jedno nezbytné*, s. 56.

Nejvíce doporučuje znát jedinou věc, a sice kolik toho nevíme.³⁰⁶ Když budeme mít toto na paměti, opustíme touhu zabývat se mnohým marným učením. Stejně jako kladl na srdce poutníkovi Kristus v *Ráji srdce*, i my se budeme se snažit dosáhnout pouze pravého vědění. „*Mezi učenými viděls, jak oni všechno vystíhají se snaží; tobě vrch umění buď, mne v skutcích svých zpytovati, jak já tebe a všechno divně řídím: tu materie k spekulování více než oni tamto najdeš a s nevypravitelnou oblektací.*“³⁰⁷

Komenský napomíná také k pokoře ve zkoumání tajemství Božích záměrů a plánů. Člověk nemá právo pokoušet se odhalovat Boží rozumnost, která je člověku zcela nesrozumitelná, a proto také ukryta. Avšak kdykoli se „*již ukazují předzvěsti božích skutků a plány se začínají provádět, když dokonce z nejbližších příčin lze předvídat nejbližší důsledky, tu není projevem nerozvážnosti, nýbrž povinné vděčnosti a úcty, zdviháme-li hlavu, rozhlížíme-li se kolem a vztahujeme-li i ruce k přijetí božích darů*“³⁰⁸.

V oblasti touhy po vědění je zmíněna ještě jedna neřest, a to všetečnost³⁰⁹. Komenský vyzývá, aby se člověk nevměšoval do cizích záležitostí, ale aby se staral především o sebe samého. „*Na sebe ty dej pozor, po sobě sám špehuj, sebe sám posuzuj, vystříhej, napomínej, jiné poruč Bohu a správcům jejich; nebo ty snad k tomu povolán nejsi.*“³¹⁰

4.3 Trpělivost³¹¹

Slovo trpělivost se vyskytuje v Komenského spisech ve třech odlišných kontextech. První význam – vyčkávání – uvádí např. ve spojitosti s jednáním Boha. V *Listech do nebe* jej používá ve spojitosti s trpělivým vyslyšením lidských proseb³¹², jinde popisuje trpělivé čekání Boha na lidskou poslušnost³¹³. Druhá interpretace se vztahuje k oblasti

³⁰⁶ Komenský, *Obecná porada II*, s. 211.

³⁰⁷ Komenský, *Labyrint světa*, s. 118.

³⁰⁸ Komenský, *Cesta světla*, s. XX:1.

³⁰⁹ Komenský, *Obecná porada II*, s. 211.

³¹⁰ Komenský, *Praxis pietatis*, s. 376

³¹¹ Trpělivost je zařazena do kapitoly „O sebeovládání v protivenstvích“ (Komenský, *Obecná porada II*, s. 212-214). Jako hlavní ctnost zde uvádí statečnost, mezi jejíž prostředky zařazuje ctnosti vyrovnanost, velkodušnost a trpělivost. Protože statečnost specifikuje pouze skrze zmíněné prostředky, je další popis zaměřen na nejrozpracovanější ctnost – trpělivost.

Přestože v *Obecné poradě* je trpělivost zařazena do kapitoly *Etika*, krátce ji Komenský zmiňuje i v části *Symbiotika* (*Obecná porada II*, s. 217). Ctnost zde vnímá jako prostředek k dobrému soužití mezi lidmi. Nabádá ke zbožnosti ve styku se špatnými lidmi a vybízí trpělivého k tomu, aby se s nimi i přes všechn posměch, který si kdy vyslouží, nepřestával stýkat. Svým chováním může naopak vzájemně nepřátelství oslabit. Ve stejném smyslu pojatou trpělivost však popisuje i v *Etice* nebo i v jiných dílech.

³¹² Komenský, *Listové do nebe*, s. 10.

³¹³ Komenský, *Jedno nezbytné*, s. 46.

pracovních návyků. Trpělivost je tu vnímána jako soustředěnost při činnosti.³¹⁴ Ve třetím výkladu trpělivost znamená ochotu snášet různé těžkosti a neštěstí. Právě toto pojetí, o němž hovoří jako o samotné ctnosti, se v jeho dílech vyskytuje nejvíc. Jedná se především o části z *Obecné porady*³¹⁵, *Praxis pietatis*³¹⁶ a *Labyrintu světa*³¹⁷. Následující text se proto zabývá posledním uvedeným významem.

„*Trpělivost je ctnost, jež nám umožňuje statečně přestát zlo, jemuž nebylo možné se vyhnout.*“³¹⁸ Spočívá ve schopnosti vydržet a beze strachu přečkat neštěstí, a zároveň ho vnímat jako možnost zlepšení situace³¹⁹.

Obdobnou funkci jako trpělivost mají i další příbuzné ctnosti - vyrovnanost a velkodušnost³²⁰. Jim se však nevěnuje tolik pozornosti. V textech se lze setkat i s alternativními názvy ctnosti jako poslušensství³²¹ nebo snášenlivost³²². Často je uváděna v těsné souvislosti s pokorou³²³.

V dílech je možné narazit i na protikladný termín „netrpělivost“. V *Listech do nebe* Kristus chudé za jejich netrpělivost kárá. Vytýká jim, že se nesnaží svou neutěšenou životní situaci aktivně vyřešit, ale že jen zoufají a utíkají tak od Boha.³²⁴ V *Didaktice velké* je netrpělivost kladena na roveň nedostatku soustředěnosti či roztěkanosti.³²⁵

Rozumnost v trpělivosti působí k užítku i v případech neštěstí. Proto je dobré, aby rozumný člověk, „*vše, co se (...), byť sebevíce zlého nebo smutného přihodí, změnil v příležitost uplatnění ctnosti*“³²⁶. Jinou vlastností, kterou rozumnost trpělivosti přináší, je trpnost. Spočívá v obezřelém postoji k životu. Člověk má přistupovat ke světu spíše s obavou ze zlého než doufat v dobro, protože se setkává více se zlými věcmi než s dobrými³²⁷.

³¹⁴ Komenský, *Didaktika velká*, s. 219.

³¹⁵ Komenský, *Obecná porada II*, s. 212-214.

³¹⁶ Komenský, *Praxis pietatis*, s. 373-389.

³¹⁷ Komenský, *Labyrint světa*, s. 127-140.

³¹⁸ Komenský, *Obecná porada II*, s. 213.

³¹⁹ Tamtéž, s. 193.

³²⁰ Tamtéž, s. 212.

„*Vyrovnanost připravuje ducha k tomu, aby přijímal stejně zdar i protivenství... Velkodušností čelíme beze zmatku náhlým příhodám. Její pomocí se snažíme nalézt způsoby, jak předvídat, že se my a naše předsevzetí ocitáme v nebezpečí, a jak se těmito náhodám prozíravě vyhýbat nebo je v klidu zvládat, jestliže je shledáme nevyhnutelnými*“ (Tamtéž).

³²¹ Komenský, *Praxis pietatis*, s. 377.

³²² Komenský, *Obecná porada II*, s. 213; *Praxis pietatis*, s. 375.

³²³ Např. Komenský, *Praxis pietatis*, s. 377.

³²⁴ Komenský, *Listové do nebe*, s. 14.

³²⁵ Komenský, *Didaktika velká*, s. 179.

³²⁶ Komenský, *Obecná porada II*, s. 193.

³²⁷ Tamtéž, s. 192.

Trpělivost je ctnost, kterou člověk užívá a zároveň se v ní zdokonaluje pouze v souvislosti s těžkostmi života. „*Celý život je utrpení. Potřebujeme tedy trpělivost. Té se však učíme pouze trpěním.*“³²⁸ Je spojena s osudem, a nedotýká se proto každého stejnou měrou. Přesto je Komenský toho názoru, že k základům statečného a trpělivého jednání můžeme být vychováváni už od dětství, pokud se budeme učit stavět se k povinnostem bez hněvu a reptání a dodržovat stanovená pravidla³²⁹.

Téma osudu považuje Komenský za důležité čtenáři přiblížit. V *Obecné poradě* o něm proto do kapitoly zařazuje podrobné pojednání.³³⁰ Osud zde ztotožňuje s termínem náhoda. „*Náhoda je neobvyklá událost, k níž dochází mimo očekávání.*“³³¹ Jedná se o různá neštěstí či tragické situace, úmrtí, nemoci nebo přírodní katastrofy. Většinou se jim nelze vyhnout, protože jsou řízeny Božím rozumem, jehož zákonitosti jsou lidem nedohlédnutelné. Proto můžeme jen velmi těžko ovlivnit, co se stane a komu. Nezáleží na postavení nebo na zásluhách. Náhody se dějí každému a v každé době.³³² Okruh trpělivého jednání je na jiných místech rozšířen o popis útrap vycházejících ze vzájemných mezilidských nesvárů a neshod, z urážek, potup, falešného obviňování.

Komenský, sám jako člověk, který byl ranami osudu mnohokrát zkoušený, apeluje, abychom se těžkosti nestranili, ale snažili se jí odolávat. Musíme k ní přistupovat statečně, a s odhodláním vydržet, byť neštěstí přineslo sebevětší ztráty. Jeho názory jsou proto charakteristické neustálým povzbuzováním k překonávání překážek. S neštěstím je podle něj možné se vždy vypořádat, protože člověku se dějí jen takové věci, se kterými má lidstvo zkušenost a které se běžně stávají. Nikdy nedochází k nesnesitelným strastem. Odůvodňuje to až absurdním způsobem: „*jestliže totiž je něco nesnesitelné proto, že s sebou přináší rychlý konec, není to pak nesnesitelné, poněvadž to lze v kratičkém okamžiku překonat.*“ Jeho další ponaučení je formulované již více optimisticky a nadějně: „*Nic není nesnesitelné, pohlížíš-li na to z té stránky, z níž to lze uchopit a přestát.*“³³³

³²⁸ Komenský, *Obecná porada II*, s. 214.

³²⁹ Komenský, *Didaktika velká*, s. 179.

³³⁰ Komenský, *Obecná porada II*, s. 212-213.

³³¹ Tamtéž, s. 212.

³³² Komenský však dodává, že některým neštěstím lze předcházet, protože k náhodám dochází pouze tam, kde je k tomu vhodná příležitost. Například jen mořeplavci čelí nebezpečí, že se utopí. Na suchu k tomu nikdy nemůže dojít (*Obecná porada II*, s. 213). Nepříjemnostem, které pramení z mezilidských neshod, lze na druhou stranu dobře předcházet (*Praxis pietatis*, s. 375, *Obecná porada II*, s. 214).

³³³ Komenský, *Obecná porada II*, s. 213.

Kromě toho, jaký k neštěstí zaujmout postoj, snaží se Komenský odpovědět i na zásadní otázku „proč“. Nezabývá se obecným problémem, co bývá jeho příčinou, ale své výpovědi vztahuje na pátrání po jeho smyslu a významu.

- V první řadě se neštěstím posiluje trpělivost. Kdo vydrží a přečká všechny strasti, bude ve své snášenlivosti ještě odolnější. Získaná trpělivost potom všechny útrapy zpětně zas zmírní. „*Není spolehlivější lék na neštěstí než trpělivost. Způsobuje, že je necítíme, protože kde není pozornost, tam není citlivost. Vytváří návyk, který odstraňuje utrpení.*“³³⁴
- Zažívání starostí nás drží ve střehu.³³⁵ Podněcuje k tomu dávat stále pozor na své činy, předcházet chybám a napravovat sama sebe. Při každé prožité nepříjemnosti se máme zamýšlet nad její příčinou a ptát se, jestli jsme jí mohli zabránit. I v případě vzájemných mezilidských neshod máme hledat vinu především na sobě.³³⁶ Rozumnost velí poučit se i z chyb druhých, ne jen z vlastních. „*Uč se příkladem mnohých, co tobě přísluší činit, čemu pak vyhnout se máš, neb druhých osud nás učí.*“³³⁷ Neštěstí rovněž vybízí k větší opatrnosti. Nutí nás věnovat se pouze takovým věcem, které jsou potřebné. Čím více je totiž věcí, do kterých jsme zapleteni, tím méně jsme obezřetní, a snáze se stává, že se něco přihodí.³³⁸
- Prožívání utrpení formuje osobnost a dává zkušenosti. Komenský uvádí, že všichni lidé „velkého ducha“, kteří vykonali záslužné činy, prožili napřed nějaké utrpení. Jak ilustruje na příkladech biblických postav, úspěch naopak lidi zkazí.³³⁹
- Neštěstí podporuje vzájemnou snášenlivost mezi lidmi. „*Nemůž jiné mezi námi dokonalosti býti, než abychom jedni druhým břemena nesli*“. Učí nás vzájemné podpoře a taky toleranci. Při nesvárech, urážkách a potupách si každý přeje, aby vinu uznával hlavně ten druhý. Tento přístup však plodí jen další zlo. Jestli nám tedy druhý člověk ubližuje, má být obranou trpělivé snášení, a ne nenávisť. Když uděláme první krok, nebude se vzájemná zloba dále šířit.³⁴⁰

³³⁴ Komenský, Obecná porada II, s. 214.

³³⁵ Komenský, Praxis pietatis, s. 373.

³³⁶ Komenský, Obecná porada II, s. 214.

³³⁷ Tamtéž, s. 195.

³³⁸ Tamtéž, s. 213.

³³⁹ Např. Adam či Šalomoun. Komenský, Obecná porada II, s. 214.

³⁴⁰ Komenský, Praxis pietatis, s. 375.

- Utrpením se posiluje i pokora. Je prospěšné, aby ostatní lidé znali naše chyby a nedostatky. „*Dobré jest někdy, aby lidé byli, kteříž by o nás, v tom, v čem vinni nejsme, zle smýšleli i mluvili; nebo to slouží (...) ku pokoře.*“³⁴¹
- Konečně, při neštěstí se člověk více obrací k Bohu a přibližuje se k věčnosti. Stejně jako byl Kristus vzkříšen až poté, co podstoupil utrpení, i nás čeká sláva až po překonání zla. „*Nebo když upřímný člověk lidem se zachovati nemůž, a o sobě všecko zlé slyšeti musí, tu se k Bohu vine, tlačí, tiskne, vzdychá, pláče, živu býti se mu stýská, aby odsud vynikna, s Kristem byl, žádá.*“³⁴²

Popis projevů samotné ctnosti ztotožňuje Komenský v textu *Labyrintu světa* s popisem pravého křesťana. I na jiných místech charakterizuje trpělivost ve velmi těsné souvislosti s transcendentním přesahem, protože jádro ctnosti se neobejde bez vztahu k Bohu.

Jedním z rysů trpělivého jednání je dovednost příliš se prožívanými strastmi nezabývat. Často donekonečna hloubáme nad tím, proč se neštěstí stalo, hledáme příčiny trápení a svalujeme vinu na druhé lidi. Dostáváme se pak snadno do zajetí emocí, kterých se těžko zbavujeme. Nezabývat se utrpením neznámá, že nemůžeme truchlit. Naopak, v dobách smutku je třeba se rmoutit, lkát a modlit.³⁴³ K situaci ale máme přistupovat bez vzteku, ačkoli se může někdy zdát, že řídit se Komenského radami, je nemožné. „*Pokud byl (někdo) k tomu skutku veden nějakou zlomyslností, (...) přenech to Bohu, on to vyřídí sám.*“³⁴⁴

K lepšímu pochopení předchozího projevu trpělivosti pomůže doplnění dalších charakteristik. Důležité je být přesvědčen, že každé neštěstí přináší užitek. Podle Komenského je to Bůh, který vnáší do smutku radost. On je tím, v němž můžeme hledat oporu, nikoli protivníka, který všechny starosti zavínil. Abychom této radosti dosáhli, je třeba vzdát se svého odporu a touhy žít život podle svých přání, a naopak se odevzdat do vůle Boží. Je potřeba přijmout, že náhody řízené jeho vůlí mají vždy účel, pro lidský život prospěšný. „*Kdo se totiž úplně podřídil božímu rozhodování, tomu dobro a zlo, radosti a bolesti, život a smrt jsou bez rozdílu jediným pravým vedením jeho milosrdného Boha k východisku z trápení ke šťastnému konci.*“³⁴⁵ I když člověk zažívá trápení, „*bude všechno snášet při pomýšlení na postavení člověka a na boží*

³⁴¹ Komenský, *Praxis pietatis*, s. 374.

³⁴² Tamtéž.

³⁴³ Komenský, *Jedno nezbytné*, s. 94.

³⁴⁴ Komenský, *Obecná porada II*, s. 214.

³⁴⁵ Komenský, *Jedno nezbytné*, s. 73-74.

*prozřetelnost, která je nade vším, co je naše.*³⁴⁶ Proto se trpělivý rád Bohu podrobí a s ochotou učiní i vytrpí to, co od něj vyžaduje. Nenechá se ovládat tímto světem a nikdy nenaříká nad vším jeho zlem. Je ztotožněn jen se svým dobrým vnitřním světem a s Bohem, který v něm přebývá. „*Protož rozkazů světa neposlouchali, sliby jeho od sebe pryč házeli, pohrůžkám se smáli, zevnitřní všecko za špatné pokládajíce, protože vnitřním svým dobrým jisti jsou.*“³⁴⁷ Ať už se stane cokoli, ať někdo ubližuje vědomě nebo nevědomě, ať se jedná o přítele nebo nepřítele, „*své trpělivosti neukládej meze, je-li pravá, nechť je i všeobecná*“³⁴⁸. Dotýká se všech situací a v každé době.

Že trpělivé jednání nese ve výsledku své ovoce, lze vidět na příkladu Krista. „*I mněť jsou sobě nevážili, i jáť (...) onuci jsem byl lidskou a v pohrdání u všech (...), ale já, představiv sobě tuto slávu, opovážil sem se hanby i chudoby i utrpnosti všelijaké, a hle, již tomu konec!*“³⁴⁹ Komenský naléhá řídit se Kristovým vzorem. Jestli budeme ve svém neštěstí věrni jeho utrpení a nepřestaneme se spoléhat na Boží dobro, zůstane nám věrný i on a bude nás v našich strastech dále posilovat.³⁵⁰ S trpělivým přístupem máme tedy naději, že cokoli zlého jednou pomine.

Vědomí spásného konce odkazuje zpět ke schopnosti příliš se utrpením nezabývat. Ať se děje trpělivému cokoli, zůstává klidný a vyrovnaný. I když zažívá mnoho trýzně, příliš se jimi netrápí, protože si je vědom Boží milosti. Když na něj dolehne neštěstí, nepřipouští si jej jako bezvýchodnou situaci, a proto klidně nastaví ochotně druhou tvář. Vydrží bez obtíží všechna příkoří, neoplácí druhým své křivdy. Pro svou vyrovnanost se stává vzorem pro ostatní. „*Upokoj nejprve sebe sám, a spokojíš snadně i jiné. Člověk dobrý a pokojný všecko na dobrou stránku obrací.*“³⁵¹ Neštěstí promění ve štěstí, smutek v radost. Nevnímá zlo, ale koná dobro.

4.4 Shrnutí etiky

Etikou se rozumí oblast lidského jednání, které jedinec uplatňuje vůči sobě samému. Je založené na schopnosti sebeovládání a podporované rozumností. Jeho správnost nakonec vede k osobní spokojenosti. Ctnosti, jako prostředky jednání, které se oblasti *etiky* týkají, se rovněž vztahují k vlastní osobě.

³⁴⁶ Komenský, Jedno nezbytné, s. 85.

³⁴⁷ Komenský, Labyrint světa, s. 127.

³⁴⁸ Komenský, Obecná porada II, s. 214.

³⁴⁹ Komenský, Listové do nebe, s. 15.

³⁵⁰ Komenský, Labyrint světa, s. 140.

³⁵¹ Komenský, Praxis pietatis, s. 379.

Komenský popisuje tři okruhy situací, v nichž je zapotřebí umění sebeovládání. K nim následně přiřazuje jednotlivé ctnosti. V sebeovládání při konání díla se uplatňuje ctnost píle. Je charakterizována jako kultivování a rozvíjení přirozených tendencí k činnému životu. Má těsný vztah s rozumností, která člověka vede k rozváznému a obezřetnému přístupu, díky němuž dokáže aktivity přizpůsobit cíli. Píle v člověku udržuje především pracovní morálku. Konkrétní projevy píle popisuje Komenský jasnými a stručnými příkazy, jak se k pracovním úkolům postavit.

Sebeovládání v nezřízených žádostech považuje Komenský za jednu z nejdůležitějších oblastí. Umožňuje člověku odhlédnout od pomíjivých slastí, které přináší náš svět, a naopak se zabývat duchovními hodnotami, které vedou k trvalému štěstí. Zdrženlivost, souhrnné označení pro několik různých ctností, obsahuje celkem čtyři kvality – střídmost, cudnost, soběstačnost a pokoru. U každé z nich popisuje nejen ctnostné chování, ale i příslušné neřesti.

Střídmost je ctnost, která se týká zdrženlivosti v oblasti požívání jídla a pití. Ctnostné chování předpokládá spokojit se s nezbytným množstvím potravy, které stačí k zachování života. V souvislosti se střídmostí odsuzuje Komenský také striktně pití alkoholu.

Cudnost náleží ke kategorii tělesných rozkoší. Spíše než o ctnosti se ale Komenský rozepisuje o neřesti a tuto oblast podrobně vymezuje.

Soběstačnost je rozumnost, která se vztahuje k vnějším statkům při jejich získávání, uchovávání a užívání. Komenský zdůrazňuje cestu skromnosti, která člověku přináší stálé duchovní hodnoty.

Pokoru vnímá Komenský jako pravou úctu k Bohu a k lidem. Základem pokory vůči druhému člověku je požadavek znát sebe samého a pohlížet na sebe jako na chybujícího. Pokorný se nechlubí ani nepohrdá neschopností jiných a snaží se především dosáhnout přízně Boha než lidí. Znakem pokory vůči Bohu je vědomí, že člověk sám na světě nezmůže nic a vše je závislé na Boží vůli. K pokoře přiřazuje Komenský ještě zdrženlivost ve vědění, tedy snahu dosahovat jen pravého vědění, nikoli takového, které přináší náš pozemský svět a které k pravé moudrosti stejně nevede.

Sebeovládání v protivenstvích má svou konkrétní podobu v ctnosti statečnost. V textu je věnovaná pozornost především její součásti – trpělivosti. Ta pomáhá člověku překonat různá neštěstí a vnímat je jako něco, co může rovněž přispívat k dobrému. Trpělivý člověk se prožívanými strastmi příliš nezabývá a spoléhá se na Boží milost. Je

přesvědčen o tom, že náhody jsou řízené Boží vůlí a mají vždy svůj účel, pro lidský život prospěšný. Proto neuvažuje nad zlem, ale proměňuje je v dobro.

5. SYMBIOTIKA

„Bůh nechtěl mít na světě člověka, nýbrž lidi. Nechtěl také, aby žili rozptýleně, každý ve svém obydlí, se svými zájmy a mravy, ale aby žili pospolitě pro dobro každého jednotlivce i společné dobro všech.“³⁵²

Kontaktu s druhými lidmi se nevyhneme. Nevyhneme se ani různým neshodám, které ze vzájemných vztahů plynou. Do Světa mravního zařazuje proto Komenský také symbiotiku, „*rozumnost při řízení sebe samého spolu s jiným neboli umění styku s lidmi*“.³⁵³

Kapitola *Obecné porady* se zabývá především ctnostmi, které člověk uplatňuje ke svému bližnímu. Oproti *etice* symbiotika příliš podrobně rozvedena není. Ctnosti nebývají představeny nijak výrazně, často pouze jednoduchou definicí nebo svým účelem, a to v několika málo větách. I v ostatních dílech se informace vyskytují útržkovitě. Mnohdy ctnostem chybí jejich slovní označení, a proto je obtížné vytvořit podrobnější popis.

V *Obecné poradě* rozlišuje Komenský čtyři oblasti ctností, které jsou potřebné vždy pro něco jiného:

- **Ctnosti naprosto nezbytné**, fungující jako pojítka mezilidských vztahů (spravedlnost, svornost a důvěra);
- **ctnosti fungující jako ozdoba lidských vztahů** (vlídnost, úslužnost a skromnost);
- **ctnosti jako zvláštní součást rozumnosti** ve vztahu k lidem v různém postavení;
- další, jako celek nespecifický okruh ctností (zdrženlivost jazyka v řeči, pravdomluvnost, velkodušnost, štedrost).

5.1 Základ symbiotiky

Za základ symbiotického jednání považuje Komenský spravedlnost, která je založena na principu rovnosti. Přirozená rovnost všech lidí vyplývá ze stvoření člověka. Proto se každý těší totožným právům i povinnostem jako jiní, je důstojný a svobodný (ale i odpovědný) jako všichni ostatní.

³⁵² Komenský, *Obecná porada II*, s. 215.

³⁵³ Tamtéž.

Rovnost lze významově vyložit i jako stejnost – všichni jsme stejné podstaty, a tudíž směřujeme k jednomu stejnému cíli. „*Nebo praví oni, že všickni sme z jedné krve pošlí, jednou krví vykoupeni a obmyti, jednoho Otce dítky, jednoho stolu užívající, jednoho dědictví v nebesích čekající etc., jeden nade druhého krom věci případných že nic nemá.*“³⁵⁴

Nejobecnější zásadu soužití mezi lidmi představuje druhá část dvojpříkázání lásky: Miluj bližního svého jako sebe samého³⁵⁵. Jeho konkrétnější podobu vyjadřuje zlaté pravidlo etiky: „co chcete, aby vám jiní činili, čiňte vy jim“, příp. „co nechceš, aby se dělo tobě, jinému nedělej“.

Důvod, proč takové pravidlo zachovávat, je nasnadě: „*kolik před sebou vidíš lidí, tolik máš před sebou mikrosvětů a mikrobohů. Chovej se k nim tedy tak, jako k světu a Bohu – opatrně, obezřele, zbožně*“³⁵⁶.

Základním prostředkem vzájemného soužití mezi lidmi je proto láska.³⁵⁷ Proč je tento prostředek výhodný, zdůvodňuje Komenský dvěma tvrzeními:

- 1) Láska je pramenem sympatie, stejně jako nenávisť je pramenem antipatie;
- 2) i když v jednotlivých činnostech vždy něco zabraňuje dosáhnout dokonalosti, láska vše přikryje.³⁵⁸

Lásku k bližnímu v kontextu dvojpříkázání rozvádí Komenský ještě dále. Ve vzájemném vztahu jednotlivce a společenství vnímá „sebe samého“ pouze jako měřítko, nakolik druhého milovat. Více pozornosti se proto dostává ostatním lidem: „*Člověk má milovat člověka jako sebe sama, ještě více však má milovat lidi, protože dva, tři nebo sto je více než jeden. Má tedy svou rodinu, všechny členy své domácnosti, svou vlast a veškerou lidskou společnost mít rád více než sebe a nesmí váhat za ně dokonce v případě potřeby nasadit vlastní život.*“³⁵⁹

Poněkud nepochopitelně se v textu následně vyskytuje tvrzení, které velmi výrazně odporuje dříve zmiňovaným zásadám rovnosti. Člověk „*bude rovněž více milovat toho, kdo více znamená pro církev a pro vlast, než sebe nebo někoho jiného, kdo pro ně znamená méně. Proto sklízejí chválu lidé, kteří se vydávají v nebezpečí, aby vyrvali ze záhuby svého krále nebo jiného vysoce postaveného člověka.*“³⁶⁰

³⁵⁴ Komenský, Labyrint světa, s. 131.

³⁵⁵ Např. Mt 22,37-39

³⁵⁶ Komenský, Obecná porada II, s. 222.

³⁵⁷ Tamtéž, s. 215.

³⁵⁸ Tamtéž, s. 221. Druhý bod vychází z biblického textu 1P 4,8.

³⁵⁹ Tamtéž, s. 221.

³⁶⁰ Tamtéž.

Komenský tvrdí, že vypisovat podrobný návod a poučky, jak se chovat vůči bližním, nemusí být potřeba. Stačí zachovávat pouze jedno základní pravidlo. „*Tak, kdo bližního jako sám sebe miluje, nepotřebuje obširných nařizování, kde by, kdy a v čem jeho šetřiti měl, v čem jemu neškoditi, v čem dluh povinný navraceti: sama zajisté láska, jak se k němu chovati má, plně jemu všecko poví a ukáže..., v srdci prst Boží ukazuje, co sobě chceme, to že sme i bližnímu povinni.*“³⁶¹ Přesto z obecného pravidla vyvozuje čtyři speciální zásady mezilidského kontaktu: nesud'te, neodsuzujte, obdarovávejte, odpouštějte.³⁶²

Nepostradatelnou roli v rámci symbiotiky hraje rozumnost, která se „*nejvýznamněji podílí na zachování si přízně lidí, pokud je to ovšem možné. Tím je například míněna situace, v níž se nemůžeme názorově odlišit od mnohých jiných bez újmy na oblibě a zároveň se s nimi nemůžeme shodnout bez újmy na svědomí.*“³⁶³

„*Prostředky rozumného styku mezi lidmi jsou ctnosti. Pokud je někdo pěstuje, nemůže být jeho vztah k ostatním jiný než čestný, užitečný a laskavý.*“³⁶⁴ Ctnosti v pojetí symbiotiky mají svůj základ ve ctnostech, které člověk zachovává k sobě samému. To, jak člověk přistupuje vůči sobě a jak je schopen ovládat sebe, nyní uplatňuje ve vztahu k druhým.

I když symbiotika předpokládá rovnost a stejnost všech lidí, ctnostné chování má vykazovat předně jedinec, sám ze své vůle a svého rozhodnutí. Není samozřejmostí, že ctnosti společenského charakteru budou druzí uplatňovat rovněž vůči němu.

5.2 Ctnosti jako pojítko vztahů

5.2.1 Spravedlnost

Spravedlnost je základní ctností v oblasti symbiotiky³⁶⁵, od níž se odvozují následně i další.

Výraz spravedlnost má v Komenského textech více významů³⁶⁶. První se týká spravedlnosti jako vlastnosti připisované Bohu, příp. se může jednat i o označení Boha

³⁶¹ Komenský, Labyrint světa, s. 129.

³⁶² Komenský, Obecná porada II, s. 221.

³⁶³ Tamtéž, s. 195.

³⁶⁴ Tamtéž, s. 215.

³⁶⁵ Všeobecnost spravedlnosti obhájí Akvinský: „*dobro kterékoliv ctnosti, (...) lze vztahovat ke společnému dobru, k němuž vede spravedlnost. A podle toho skutky všech ctností mohou náležet ke spravedlnosti, pokud zařizuje člověka ke společnému dobru. A vzhledem k tomu se nazývá spravedlnost všeobecnou ctností*“ (ST II-II 58-5).

³⁶⁶ Podle klasického rozdělení se spravedlnost dělí na tři druhy podle vztahů společenského života. *Komutativní* spravedlnost se týká vzájemného vztahu jednotlivců, *distributivní* přiznává jednotlivým členům ve společenství (např. v rodině, státu nebo církvi) účast na společném dobru, v pojetí *legální*

samotného. „*Veliké a temné mraky nekonečných nevědomostí, omylů a marností zakalují oči světa, takže nemohou vidět tebe, slunce pravdy a spravedlnosti.*“³⁶⁷ Druhý význam pojímá spravedlnost jako měřítko posledního soudu, oprávněného a zaslouženého zúčtování. „*Oznamuje se vám, že při tom soudu bude čas spravedlnosti a ne milosrdenství.*“³⁶⁸ Spravedlnost se vyskytuje také v kontextu popisu vrchnosti a soudů. Je zde představena jako činnost instituce a jako opak bezpráví a nepravosti.³⁶⁹

Konečně, nabývá spravedlnost i významu lidské kvality – ctnosti. Její definici Komenský neuvádí. Zmiňuje pouze, že „*spravedlnost je tu proto, abychom se vzájemně neoklamávali*“³⁷⁰. Z požadavků, kterým se mají naučit již děti, se dá odvodit její podstata. Spravedlnosti lidé nabudou, „*nikomu neubližujíce, každému dávajíce, což jeho je, varujíce se lži a lsti a ke každému se chovajíce úslužně a mile*“³⁷¹.

Více než se spravedlností je možné se setkat s popisem opačného stavu, s nespravedlností. Chudí, kteří v podání *Listů do nebe* zažívají neustálé utiskování ze strany bohatých, naříkají na špatné zacházení a nerovné postavení. Stěžují si především na to, „*jedni aby hojnost měli až na zbytek všech věcí, jiní naproti tomu nouzi třeli; jedni ustavičnými rozkošemi oplývali, druzí hladem a žízni mřeli; jedni bez všelijaké práce lhostejně živi byli, druzí co oslové dny i noci v potu trávili*“³⁷².

S nespravedlivým jednáním nebojuje Komenský výzvami ke vzpouře, ale naopak propaguje tichý pokorný přístup: „*cizí dobré věci žádné nežádej, buď že tělesná jest neb duchovní. Nebo Bůh každému dává jeho oddíl*“³⁷³. Zdá se proto, že jedinec zažívající útlak není oprávněn sám aktivně jednat proti jeho odstranění.

5.2.2 Svornost

Druhou ctností, zařazenou do kategorie nezbytných ctností, je svornost. Komenský ji popisuje jako „*duchovní tmel udržující pohromadě všechny údy společnosti*“³⁷⁴.

spravedlnosti je jednotlivce podřízen obecnému dobru společenství. Ještě jiným druhem je spravedlnost Boží, tj. mravní vlastnost Boží vůle zaujímat vůči tvoru správný vztah (Rahner, Vorgrimler, Teologický slovník, s. 370-371).

³⁶⁷ Komenský, *Cesta světla*, XXII.

³⁶⁸ Komenský, *Listové do nebe*, s. 24.

³⁶⁹ Komenský, *Labyrint světa*, s. 76.

³⁷⁰ Komenský, *Obecná porada II*, s. 216.

³⁷¹ Komenský, *Didaktika velká*, s. 179.

³⁷² Komenský, *Listové do nebe*, s. 10.

³⁷³ Komenský, *Praxis pietatis*, s. 389.

³⁷⁴ Komenský, *Jedno nezbytné*, s. 119.

Ocení ji především ti, kteří se vzájemně rozcházejí svými myšlenkami, úsilím nebo rozhodováním.

Svornost po nás vyžaduje, „*abychom žádného člověka neuráželi ani nepopouzeli*“. Tímto přístupem máme v moci udržet si ostatní lidi jako svoje přátele a zbytečně si nevytvářet nepřátele.³⁷⁵

Jedno nezbytné specifikuje pojem všeobecná svornost, „*kteřou Kristus nazval láskou a dal svým učedníkům jako heslo a znak své církve*“³⁷⁶. Jedná se o nepostradatelný prvek, jenž má spojovat všechny křesťany v jedné církvi.

5.2.3 *Důvěra*

Důvěra je pro mezilidský kontakt nezbytná „*proto, abychom se o to, co se dotýká stejně nás jako ostatních, stejně starali a podporovali to*“³⁷⁷. Tento přístup zahrnuje empatii, soucit a zájem o druhé. Lidé, kteří si důvěřují, dokážou mluvit s druhými otevřeně a bez vzájemných urážek o všem, o čem je třeba. Pokud člověk ví, že ostatní pro něj mají pochopení, nebrání se vyslechnout si důležité rady. Je tak možné předcházet různým nehodám. Empatii a zároveň svornost v křesťanské obci vykresluje *Labyrint světa*: „*každý tak dobře a pilně od bližního jako od sebe nešťěstí a nepohodlí odháněl; pakli odvrátiti nemohl, troudil se nejins, než jako by se jeho samého dotýkalo; jakož i dotýkalo, protože jedno srdce a jedna duše všickni byli*“³⁷⁸.

5.3 Ctnosti jako „ozdoba lidských vztahů“

5.3.1 *Vlídlost*

„*Vlídlost má způsobit, abychom byli k sobě navzájem laskaví a přívětiví, avšak bez lichotek*“. Komenský požaduje, aby tato zvyklost obohacovala veškeré mezilidské kontakty. Nezáleží na tom, jakého je kdo společenského postavení, vzdělání, původu či bohatství. Přátelskost nemá být prokazována jen oblíbeným a vlivným jedincům. Při každé příležitosti se stačí radovat z toho, že se lidé mohou setkávat s protějškem sobě rovným, s člověkem.³⁷⁹

5.3.2 *Úslužnost*

³⁷⁵ Komenský, *Obecná porada*, s. 215-216.

³⁷⁶ Komenský, *Jedno nezbytné*, s. 137. Text se odkazuje na J 13,35 (*Podle toho všichni poznají, že jste moji učedníci, budete-li mít lásku jedni k druhým*).

³⁷⁷ Komenský, *Obecná porada II*, s. 216.

³⁷⁸ Komenský, *Labyrint světa*, s. 130.

³⁷⁹ Komenský, *Obecná porada II*, s. 216.

Úslužnost je charakteristická snahou „*prospěť náklonností, slovom nebo skutkem každému, komu jen můžeme*“. Když dbáme na to, co se děje s druhými a bereme na ně ohled, zůstává naše sebeláska ve správných mezích. Sloužit druhým neznamena, že se člověk stane jinému otrokem. Prospěch může přinést i poučení, povzbuzení nebo utěšování.

Komenský udává celkem tři cíle, k nimž úslužnost vede: zaprvé v sobě sami obnovujeme cit pro Boží dobrotu; zadruhé vytahujeme druhého ze tmy nevědomosti, otupělosti a zármutku na světlo pravdy, čilosti a veselí; zatřetí se naší úslužností rozhojňuje Boží sláva. Proto má být už dětem „*vštěpován cíl života, totiž že se nerodíme jenom sobě samým, nýbrž i Bohu a bližnímu, to je pro společnost lidského pokolení, a jsouce o tom opravdově přesvědčeni, zvykati si hned od dětství napodobovat Boha*“ a snažit se prospívat co nejvíce lidem.³⁸⁰

5.3.3 Skromnost

Zůstává otázkou, zda se skromnost, jak ji Komenský popisuje v rámci symbiotiky, shoduje s pojetím skromnosti uváděné v *etice*. V ní zařazuje skromnost (příp. pokoru) do oblasti zdrženlivosti, dle jeho slov jedné z největších ctností.³⁸¹ Naopak v symbiotice staví skromnost pouze na úroveň „*ozdoby lidských vztahů*“.³⁸²

Drobný rozdíl mezi oběma pohledy lze vyvodit z následujícího. V *etice* nabádá Komenský skromného člověka: „*své dobré stránky si nechávej pro sebe a nevystavuj je na odiv*“³⁸³. Symbiotickou skromnost pak „*musíme vykazovat vůči výše i níže postaveným, abychom nezapomněli na mírnost, jsme-li nadřizeni, nebo na ochotu k poslušnosti, jsme-li někomu podřizeni*“³⁸⁴. Od individuálního pojetí, tedy skromného a pokorného smýšlení o sobě samém, přechází druhý přístup k chování člověka k člověku, k mírnému jednání a poslušnosti vůči ostatním.

„*Skromnost je tu proto, abychom stejným způsobem snášeli vůči jiným jak nadřizené, tak i podřizené postavení*“. Působí proti povyšování a pohrdání nad ostatními lidmi. Nezáleží na tom, zda je člověk v nadřizené nebo podřizené pozici, zda právě poroučí či poslouchá, a to v jakékoli situaci. Vždy bude jednat s druhým s úctou

³⁸⁰ Komenský, Didaktika velká, s. 180.

³⁸¹ Komenský, Obecná porada II, s. 209.

³⁸² Tamtéž, s. 215.

³⁸³ Tamtéž, s. 210.

³⁸⁴ Tamtéž, s. 216.

a neponese těžce, že někdo se nachází ve vyšším postavení než on. „*Poslušnost, kterou vyžadoval, sám také poslušností splatí.*“³⁸⁵

5.4 Ctnosti jako zvláštní součást rozumnosti

Třetí okruh nelze již ze samotného názvu považovat za seznam jednotlivých ctností. Jedná se spíše o aplikaci zákonů mravní rozumnosti v praxi, tedy o konkrétní rady, jak jednat s druhými lidmi v různých situacích, například ve styku s lidmi odlišného povolání nebo s lidmi neznámými, nepřátelskými či zjevně zlými.

Zákon „*do žádné činnosti se nelze pustit bez předchozího rozvážení*“³⁸⁶ považuje Komenský za nejdůležitější a jediný cíl rozumnosti. Podle něj je nutné veškeré skutky, ať záměrné nebo vyplývající ze shody okolností, založit na důkladné předchozí rozvaze. Uvedené pravidlo tudíž platí i ve vzájemném styku mezi lidmi. Není dobré, aby člověk důvěřoval ihned každému neznámému, s nímž se setká. Napřed musí poznat, jakou povahu a jaké mravy má. „*Když tedy zjistíš, že ses ocitl ve společnosti opovážlivce, tluchuby, falešníka, mrzouta nebo hlupáka, už se s ním nestýkej, pokud to nevyžaduje nutnost*“. I přesto, že se druhý nejeví jako špatný člověk, doporučuje Komenský jednat s každým obezřele.³⁸⁷

„*K rozumnosti patří zdržovat se úsudku o věcech a ještě mnohem více zdržovat se slov a činnosti před plným poznáním věci.*“³⁸⁸ Komenský proto varuje, abychom s lidmi, kteří mají odlišné povolání a jiné zájmy než my, jednali skromně. Nesluší se posuzovat jejich činnosti či výsledek práce, pokud sami příslušnému oboru nerozumíme. Můžeme v nich jenom vzbudit rozhořčení nebo si vysloužit posměch.³⁸⁹

Rozumnost zahrnuje i dovednost, jak zacházet se zlem. „*Je to umění, jak se mu vystříhat nebo, nelze-li se mu vyhnout, jak je připustit jen spolu s nějakým protilékem...*“³⁹⁰. Praktickou aplikací tohoto zákona může být varování co nejméně se pohybovat ve společnosti špatných lidí, „*aby nás to nakonec jednou přece jen nesvedlo z cesty ctnosti nebo abychom tím, že vidíme a slyšíme jejich nespravedlivé skutky, netrápili svou spravedlivou duši*“³⁹¹. A naopak, pokud se člověk stýká s dobrými lidmi,

³⁸⁵ Komenský, Obecná porada II, s. 216.

³⁸⁶ Tamtéž, s. 194.

³⁸⁷ Tamtéž, s. 217.

³⁸⁸ Tamtéž, s. 195.

³⁸⁹ Tamtéž, s. 216.

³⁹⁰ Tamtéž, s. 193.

³⁹¹ Komenský, Obecná porada II, s. 217.

má dávat pozor, aby nečinil něco proti jejich důstojnosti. Sám má vystupovat jako dobrý a vzorný příklad ctnostného.

Mezi jinými poučkami v třetí kategorii lze najít i návod, jak si zachovat přízeň lidí. „*Přízeň přátel se musí udržovat úsluhami, nepřízeň nepřátel se musí překonávat dobrodiním a v žádném případě se nesmí rozněcovat křivdami.*“ Velmi specifickou radou je i doporučení pro jedince, kteří se musí stýkat s mnoha lidmi. „*Výhodnou pomůckou je v takovém případě vést si seznam přátel, do něhož se zapisují jména těch, s nimiž jsme přišli do styku.*“³⁹²

5.5 Ostatní ctnosti

5.5.1 Štědrost

Štědrost je ctností, jejíž povahu rozvádí Komenský nejpodrobněji. Vzhledem ke svému postavení na středu mezi skrblictvím a rozhazovačností³⁹³ má velmi těsný vztah k soběstačnosti. Zdrženlivost v oblasti majetku (příp. pokrmů) se posunuje na vyšší úroveň – co nepotřebuji sám, dám jiným.

Termín štědrost užívá v *Obecné poradě*³⁹⁴ a v *Praxis pietatis*³⁹⁵. Mezi synonymy se vyskytují slova dobročinnost či dobrodiní³⁹⁶, milosrdenství³⁹⁷ nebo opisné tvary jako „rozdávat almužny“ a „činit dobré skutky“³⁹⁸. Jako samotný druh dobročinnosti jmenuje pohostinnost³⁹⁹. K příslušným neřestem zařazuje (obdobně jako u soběstačnosti) skoupost⁴⁰⁰, lakomství⁴⁰¹ či lakotu^{402 403}.

Důvodů, proč mají lidé konat dobrodiní, jmenuje Komenský několik.

³⁹² Tamtéž.

³⁹³ O protipólech skrblictví a marnotratnost hovoří Komenský v rámci *etiky* a kapitoly o soběstačnosti (Obecná porada II, s. 208). Ještě jednou je zmiňuje právě zde, v symbiotice: „*Marnotratník štědrost pouze předstírá. Je totiž velký rozdíl mezi tím, když někdo umí dávat, a tím, když neumí majetek udržet*“ (s. 221). Výrok čerpá ze Senekových Listů (Další listy, s. 290).

³⁹⁴ Komenský, *Obecná porada II*, s. 220-221.

³⁹⁵ Komenský, *Praxis pietatis*, s. 163.

³⁹⁶ Komenský, *Obecná porada*, s. 220,221; *Listové do nebe*, s. 11.

³⁹⁷ Komenský, *Listové do nebe*, s. 11.

³⁹⁸ Komenský, *Praxis pietatis*, s. 164.

³⁹⁹ Komenský, *Obecná porada II*, s. 221.

⁴⁰⁰ Komenský, *Praxis pietatis*, s. 163.

⁴⁰¹ Tamtéž.

⁴⁰² Komenský, *Jedno nezbytné*, s. 72.

⁴⁰³ Akvinský štědrost a dobročinnost rozlišuje. Dobročinnost má podobně jako láska stejný předmět konání, proto ji nelze považovat za samostatnou ctnost, ale za úkon lásky (ST II-II 31-4). Naopak štědrost vnímá jako ctnost, která spočívá v dobrém užívání věcí poskytnutých k udržení života (ST II-II 117-1).

- Štědlost vychází z **Božího nařízení**. Lidem bylo „*přikázáno činit to, co přísluší činit Bohu, totiž být prospěšní*“⁴⁰⁴. Proto i pravidlo, které směřuje podnikavému člověku, říká: „*komukoli můžeš prospěti, prospívej s radostí, třeba i celému světu (...). Je to znak vynikající povahy, sloužit a prospívat. Můžeš-li tedy, napodobuj Boha, který slouží všem, nebo anděla, který slouží co největšímu počtu.*“⁴⁰⁵
- Jiným důvodem je **solidarita a soucit** s bližním, který je, stejně jako my, součástí jednoho těla, jednoho lidského pokolení. Proto, cokoli špatného se děje jemu, děje se i nám.⁴⁰⁶ Z opačného pohledu potom, cokoli dobrého, co děláme, prospívá, uzdravuje a strhává i jiné. Svými činy tak můžeme k ctnostnému jednání získat i jiné lidi.⁴⁰⁷
- Štědlostí zároveň dokazujeme **vděčnost** za naše vykoupení. Dobré činy vykonáváme „*předně proto, aby Bůh poslušenstvím naším slaven byl*“⁴⁰⁸.
- Dobročinnost slouží **osobní spáse**. I když Komenský tvrdí, že dobrými skutky si věčný život nezasluhujeme, přesto slouží jako „*silný prostředek k pohnutí a naklonění Boha k milosrdenství a k odvrácení časných pokut*“, ovšem pouze za předpokladu, že naše skutky vycházejí z víry a upřímnosti.⁴⁰⁹ Samoučelné prokazování dobrodiní k věčnému životu nevede.

Podstatnou část textů věnuje Komenský pravidlům, která se poskytování dobročinnosti týkají. Předně „*je lépe dobrodiní prokazovat než jej přijímat.*“ První možnost je totiž znakem hojnosti a napodobením Boha, který také jen dává a nic nevyžaduje. Naopak druhá představuje znak bídy. Přijmutím daru od druhého se člověk rovněž zavazuje k odplatě a ztrácí svou svobodu.⁴¹⁰

Dobrodiní má člověk prokazovat každému, a to i lidem, kteří pomoci nejsou hodni⁴¹¹, protože ani Bůh svou štědlost neprojevuje jen vůči zbožným. Avšak především „*lidem pobožným a poctivým, nuzným však a potřebným, kteříž buď příčinou věku neb nemoci pracovati nemohou*“. Štědrý má být člověk vůči potřebným i

⁴⁰⁴ Komenský, Obecná porada II, s. 220.

⁴⁰⁵ Komenský, Pravidla života, s. 23.

⁴⁰⁶ Komenský, Praxis pietatis, s. 389.

⁴⁰⁷ Tamtéž, s. 164.

⁴⁰⁸ Tamtéž.

⁴⁰⁹ Tamtéž, s. 164-165.

⁴¹⁰ Komenský, Obecná porada II, s. 220.

⁴¹¹ Komenský se odkazuje na Seneku, který zastává názor, že mravně hodnotný je úmysl, proto má člověk prokazovat dobrodiní bez nároku na odměnu či vděk od obdarovaného (viz komentář ke Světu mravnímu, pozn. 156).

v jejich nevědomosti. „*Je-li zbytečně ostýchavý, že se stydí poprosit či něco dokonce přijmout, musíme ho oklamat, aby to přijal a přitom nevěděl od koho.*“⁴¹²

Ke znakům štědrosti také patří poskytovat dary či služby pohotově, s veselou tváří a bez výčitek. Milosrdenství prokazované s velkým váháním si vděčnost nezaslouží. Stejně tak není možné nazvat dobrodiním skutek, který byl vykonán až na požádání. „*A tak tedy buď prosbě předejděme, nebo se nenechme zdlouhavě prosit.*“⁴¹³

V díle *Praxis pietatis* křesťanského čtenáře vyzývá, aby dobré skutky vykonával vždy, ale nejvíce v době postní. „*Tito (dobří skutkové) záležitosti v odpuštění těm, kteříž nás urazili, v shovívání těm, kteříž nám něco povinni jsou a v udělování těm a dávání, kteří pomoci a retuňku našeho potřebují.*“⁴¹⁴

V textu se vyskytuje několik dalších rad, které zřetelně vyžadují účast rozumnosti a nemají povahu slepě naučeného zvyku. „*Rozumnost znamená rozeznat co, komu, kdy, do jaké míry a kolik náleží.*“⁴¹⁵ Na rozdíl od výše zmíněného bezpodmínečného dobrodiní zde Komenský nedoporučuje obdarovávat všechny. Ilustruje to příklad *Listů do nebe*, kde bohatí informují, že rozdávát dary ač chudým, ale lehkomyšlným a lhářům, nelze nazvat pomáháním. Často štědrost spíše posiluje jejich lenost.⁴¹⁶ „*Někdy je dobrodiním, když to, oč jsme žádáni, neposkytneme, ale odepřeme.*“⁴¹⁷

V neposlední řadě platí pro štědrost opět požadavek umírněnosti: „*Musíš poskytovat dobrodiní všem, ale ne tak, abys škodil sobě*“⁴¹⁸.

5.5.2 Zdrženlivost v mluvení

I když oblast mluvení má ve svém předznamenání výraz „zdrženlivost“, jako samostatná ctnost do kategorie zdrženlivosti nepatří. Lidská řeč se těší neobvyklé moci

⁴¹² Komenský, *Obecná porada II*, s. 220.

⁴¹³ Tamtéž, s. 221.

⁴¹⁴ Komenský, *Praxis pietatis*, s. 163.

⁴¹⁵ Komenský, *Obecná porada II*, s. 196.

Umění rozlišit, komu pomoc náleží, pak ale dosti odporuje tvrzení, že kdo „*o almužnu skrze jméno Kristovo prosí, neodpírej mu, by i věděl, že jí hoden není. Nebo lépe jest desíti pokrytcům dobře učiniti, nežli jednou jméno Kristovo nadarmo bráti dopustiti*“ (Komenský, *Praxis pietatis*, s. 165).

⁴¹⁶ Komenský, *Listové do nebe*, s. 20.

⁴¹⁷ Komenský, *Obecná porada II*, s. 221.

Seneka zdůrazňuje, že je třeba se dívat „*nejen na plody dobrodiní, ale i na poslední důsledky*“. Je také pravděpodobné, že až člověk, který druhého žádal o dar v době, kdy neměl soudnost, znovu nabude rozumu, bude si na svého dobrodince právem stěžovat a nenávidět ho (*O dobrodiních*, s. 49).

⁴¹⁸ Komenský, *Obecná porada II*, s. 220.

ovlivňovat druhého člověka. Slova zraňují i uzdravují. Proto je umění ovládat jazyk zařazeno vhodněji do skupiny „symbiotických ctností“⁴¹⁹.

Za nejzákladnější zásadu považuje Komenský výrok: „*Jazyka musíme užívat ve prospěch bližního, nikoli ve prospěch vlastní*“⁴²⁰. Člověk musí umět odhadnout, co, kdy, komu a jak si může dovolit povědět. V ideální podobě řeči se odráží věcnost, skromnost, pravdivost a mlčenlivost.

Z textu *Obecné porady* vystupují dvě složky mluvení – co se má mluvit a jak se má mluvit. V otázce „co“ uvažuje Komenský jak o kvantitě řeči („*Nejen sám málo mluv, ale i po druhém žádej, aby se vyjádřil stručně. Řeč moudrých lidí je stručná...*“⁴²¹), tak o její kvalitě („*Pokud mluvíš, říkej věci, a ne slova*“⁴²²). Člověku přísluší mluvit pouze o takových věcech, které jsou podstatné, prospěšné a užitečné. V díle *Jedno nezbytné* se proto objevuje stížnost na zdlouhavé bezobsažné řeči vedené ve vědeckých kruzích. Komenský uvažuje, že by bylo dobré „*na fakultách ustanovit profesora lakonické výmluvnosti, který by učil spíše jednat než mluvit, umět mlčet a říkat jen to, co je nezbytné*“⁴²³.

Kategorii „co mluvit“ nelze opominout bez zmínky o umění mlčet. Ne vždy je vhodné mluvit o všem a při každé příležitosti. „*Neříkej všechno, co můžeš nebo o čem víš, ale jen to, co je prospěšné říci (...). Je lépe opominout sto věcí, které bylo třeba říci, než pronést jedinou, o níž se mělo mlčet*“. Doporučení se nemusí vztahovat jen na zachovávání tajemství. Například ve chvílích smutku nebo nouze, kdy nejsou vhodná nebo už ani nestačí slova, přichází na řadu skutek. Komenský představuje ještě jednu důležitou situaci, v níž je mlčenlivost nezbytná, a to tehdy, „*když duch je citově rozrušen. Tehdy totiž není sám v sobě dostatečně pevný a projevovat se nezdrženlivě je nedůstojné*“.⁴²⁴

Pravdomluvnost, ač zmiňovaná jako samostatná ctnost, lze pojmout zároveň jako součást zdrženlivosti v mluvení. Mluvit jen pravdu považuje Komenský za naprostou samozřejmost a opak toho za trestuhodný čin („*jak ten, kdo zatajuje pravdu, tak ten, kdo pronáší lež, to oba jsou vinni*“⁴²⁵). Na druhou stranu v situacích, kdy člověk zažívá citové napětí (např. v nemoci), je dobré úmyslně klamat. Komenský tím nemyslí lhaní,

⁴¹⁹ Tato ctnost je naopak úzce spjata s činorodostí: „*Mluv málo, dělej mnoho*“ (Komenský, *Obecná porada II*, s. 218); „*zbytečné povídání svědčí o zahálčivosti*“ (Komenský, *Pravidla života*, s. 25).

⁴²⁰ Komenský, *Obecná porada II*, s. 218.

⁴²¹ Komenský, *Pravidla života*, s. 25.

⁴²² Komenský, *Obecná porada II*, s. 218.

⁴²³ Komenský, *Jedno nezbytné*, s. 118.

⁴²⁴ Komenský, *Obecná porada II*, s. 219.

⁴²⁵ Tamtéž.

tn. vydávání lži za pravdu. „*Kromě možnosti mluvit pravdu a mluvit nepravdu je tu ještě třetí, a to nemluvit o pravdě.*“⁴²⁶

Rady „jak mluvit“ sdružují výroky, které se týkají způsobu řeči. Předně, „*řeč se má shodovat jak s rozumovou představou mluvčího, tak i posluchače*“⁴²⁷. To znamená, že člověk by měl navenek hovořit o takových věcech a takovým stylem, jak je s nimi ztotožněn uvnitř sebe samého. „*Nechť Tvé myšlenky, slova a skutky postupují navzájem souběžně. Muž dvojího srdce je ohavnost.*“⁴²⁸ Zároveň musí mluvčí dokázat sdělovat věci tak, aby posluchač dovedl – vzhledem ke svým schopnostem a úrovni myšlení – jeho řeč pochopit.⁴²⁹

Další poučky, jak mluvit, bývají často vyjádřeny stručně. V rámci popisu „vážnosti v řeči“ zmiňuje obecnou, ale velmi podstatnou radu, kterou lze předejít mnoha nedorozuměním a konfliktům: „*Nic neříkej nerozvážně ani drže*“. Mezi konkrétní doporučení patří i napomenutí „*kde není dlouhá lhůta, nemá se řeč natahovat*“, anebo výrok vztahující se zároveň k cudnosti: „*o záležitostech vzbuzujících ostych je třeba mlčet nebo se o nich vyjadřovat pouze ostýchavými slovy*“.⁴³⁰

5.5.3 Velkodušnost

„*Tuto ctnost musíme doporučovat také proto, že je zkušebním kamenem a spolehlivou známkou toho, kam až jsme postoupili v pěstování ctností, to je v lásce k Bohu a v milování bližního.*“⁴³¹

Velkodušnost v symbiotice aplikuje Komenský na situaci, kdy se setkáváme s lidmi, kteří se mýlí nebo nás urážejí. Ctnost uplatňovaná vůči těmto jedincům lze vyložit jako shovívavost. „*Lidi, kteří nám ubližují, musíme snášet a přese všechno je mít rádi...*“, protože Bůh nám přikazuje, abychom měli v lásce každého a byli snášenliví. I naši protivníci jsou tím, čím jsme my, jsou stejným Božím obrazem. Navíc není správné odsuzovat druhého, protože každý člověk je chybný.⁴³²

⁴²⁶ Komenský, Obecná porada II, s. 196.

⁴²⁷ Tamtéž, s. 218.

⁴²⁸ Komenský, Pravidla života, s. 14.

⁴²⁹ Komenský, Obecná porada II, s. 218.

⁴³⁰ Tamtéž, s. 219.

⁴³¹ Tamtéž, s. 220.

⁴³² Tamtéž, s. 219-220.

5.6 Shrnutí symbiotiky

Symbiotika znamená umění, jak dobře vycházet ve vztazích s ostatními, a které ve výsledku přispívá k vytvoření mírové atmosféry na celém světě. Ukrývá se zde druhá velká oblast ctností, takových, jaké člověk vykazuje vůči druhým lidem.

Respektující a uctivé jednání, o něž se symbiotika zasazuje, je založeno na principu rovnosti, tedy stejné důstojnosti, která od narození přísluší každému jedinci. Jako další motiv se přidává i Kristovo přikázání lásky.

Na nekonfliktním styku s druhým člověkem se vždy významně podílí rozumnost. Správný odhad, jak přiměřeně a mnohdy diplomaticky jednat, pomáhá udržovat přátelství a vztahy bez větší újmy.

Za prostředek společenského jednání považuje Komenský ctnosti, které vycházejí z jedince, ale nejsou vymahatelné od ostatních lidí. Dělí je do čtyř kategorií – ctnosti nezbytné, ctnosti sloužící jako ozdoba lidských vztahů, ctnosti jako zvláštní součást rozumnosti a nespécifická kategorie ostatních ctností.

První kategorie obsahuje ctnost spravedlnost, základní kvalitu, od níž se odvozují následně další. Její podstatou je nikomu neublížovat, dávat druhým, co komu náleží, jednat bez lži a lstí a chovat se úslužně a mile. Druhou ctností kategorie je svornost, duchovní tmel lidské společnosti. Pomocí ní si lze udržet ostatní lidi jako přátele a zbytečně nevytvářet nepřátele. Důvěra, jako třetí nezbytná ctnost, v sobě zahrnuje empatii, soucit a zájem o druhé. S pomocí ní se člověk nebrání vyslechnout si od jiných důležité rady.

Mezi ozdoby lidských vztahů patří vlídnost, tzn. laskavost a přívětivost vůči všem jedincům, nikoli jen k oblíbeným nebo vlivným; úslužnost jako snaha prospívat náklonností, slovem nebo skutkem každému, komu můžeme, a skromnost, díky níž snášíme vůči jiným jak nadřízené, tak i podřízené postavení, a působí tak proti povyšování nebo pohrdání ostatním lidmi.

Třetí okruh ctností má charakter konkrétních rad, jak jednat s druhými lidmi v různých situacích. Jedná se například o poučení nepouštět se do vytváření vztahů bez předchozí rozvahy, jednat skromně s lidmi, kteří mají odlišné povolání než my, nebo se co nejméně pohybovat ve společnosti špatných.

Poslední kategorie se věnuje štědrosti. Její prokazování vůči našim bližním je zdůvodněno Božím nařízením, je projevem solidarity a soucitem, vděčností a slouží také osobní spáse. Štědrý má být člověk vůči všem lidem, dary má poskytovat i v nevědomosti potřebných a vždy pohotově, s veselou tváří a bez výčitek. Zároveň ale

musí umět odhadnout, komu je dobré dávat almužnu a komu ne. Další ctností z poslední oblasti je zdrženlivost v mluvení. Komenský uvádí základní zásadu, a sice užívat jazyka ve prospěch bližního, nikoli vlastní. Dále vypisuje rady o kvantitě a kvalitě řeči. Uvažuje například, kdy je vhodné mluvit a kdy mlčet, kdy je dobré říkat pravdu nebo nabádá, aby se řeč shodovala s rozumovou představou mluvčího i posluchače. Jako poslední ctnost uvádí Komenský velkodušnost. Znamená shovívavost a schopnost snášet i takové lidi, kteří nám ubližují.

ZÁVĚR

Na Komenského etiku a na oblast ctností je obtížné si vytvořit jednoznačný pohled. Etiku zařazuje Komenský do kategorií filosofie, teologie, pedagogiky i jiných věd. Samostatně ji nijak výrazně nepopisuje, protože v chápání tehdejšího vědění byla samozřejmou a nedělitelnou součástí všech zmiňovaných oblastí. Ve svých dílech navíc často předkládá informace, které nijak blíže nespecifikuje. Z textu vnímám, že některé termíny nebylo pro soudobého čtenáře nutné podrobně vysvětlovat. Stačilo pouze uvést základní fakta, svým stylem mnohdy charakteristická jako jednoduché poučky určené dětem. Na různých místech Komenský nevyslovuje jednotné názory, protiřečí si, zápisy bývají neúplné a kusé, útržkovité informace se skrývají v obsáhlých textech, které se problematiky na první pohled vůbec netýkají.

V pohledu na Komenského etiku se odráží celkový charakter jeho myšlenek i osoby. Pro jeho pedagogické působení bývají texty velmi názorné a dobře pochopitelné, jsou podloženy množstvím příkladů a citátů. V dodržování přesných norem a pravidel dokáže být neústupný a nekompromisní, přesto zná člověka v jeho pošetilosti a nezapomíná na odpouštění, povzbuzení a utěšování. Jako muž zkoušený mnoha osudovými ranami nikdy neztrácí naději na to, že jedinec i celá společnost může dosáhnout klidného života. Jako teolog považuje za naprosto nezbytný vztah k Bohu, prokazování úcty a pokornou poslušnost. Zaručuje také, že Bůh je člověku neustále na blízku. Jeho myšlení klade velký důraz na rozumnost a střízlivost, zároveň ale není striktně racionální. Veškeré jednání vnímá jako přesahující pozemský život a směřující ke konečnému cíli, k věčnému životu s Bohem.

Ze spisů Komenského pozdější tvorby vyplývá, že měl snahu vytvořit ucelený koncept nápravy člověka, na které se podílí tři vzájemně propojené složky – vzdělání, etika a zbožnost. Ve svém uvažování trefně vychází z přirozenosti a k přirozenosti se opět vrací. Charakterizuje lidskou vznešenost i lidskou porušenost a je si vědom toho, že vzniklou disharmonií je třeba napravit. Jako jedinou možnou cestu k původnímu stavu vnímá mravní jednání. Je si jistý, že naše schopnosti konat dobro jsou sice porušeny, ale ne vzaty.⁴³³ Je si jistý, že člověk ze své podstaty touží po dobru, a proto je možné jej přimět k nápravě.

⁴³³ Palouš, Komenského Boží svět, s. 76

Hlavní význam Komenského myšlení spatřuji v jeho konceptu provázanosti jedince a společnosti. Zdůrazňuje, že člověk se nerodí sám pro sebe, ale po celý život je zapojen do mezilidských vztahů. Zákonitě tak každý jedinec ovlivňuje svým životním postojem své okolí a společnost, společnost zpětně ovlivňuje jedince. V obdobném vzorci je pak nutné hovořit i o vzájemné odpovědnosti.

Spojnicí jednání a vzájemného soužití mezi lidmi jsou podle Komenského ctnosti – počestné mravy a slušné chování, které je zvykem osvojené. Člověk jej nabývá učním, a to jednak sám svými zkušenostmi, jednak za pomoci druhých. Na tomto místě vystupuje do popředí Komenského osobnost pedagoga. Téma formování charakteru považuje ve svých spisech za stěžejní a nepostradatelné a opakovaně ho zdůrazňuje. Je tedy nezbytné, aby společnost dokázala zajistit výchovu svých členů, a zároveň je nezbytné, aby členové dávali příklad celé společnosti. Jedině úsilí celého lidstva – každého jednotlivce je proto schopno obnovit přirozenou harmonii padlého světa a směřovat ke společnému cíli – ke spokojenosti. Ani snažení všech lidí však nemá účinnost, pokud se nespolehnou a nedůvěřují Bohu, jako tomu, kdo jediný má v moci řídit běh celého světa.

Ctnosti nepředstavují úzce vymezené jednání. Mezi dvěma krajními podobami chování, které způsobuje nadbytečná nebo podměrečná touha, hledá přiměřený střed. Ten se svou konkrétní podobou však pokaždé liší. Člověk musí přesně vyhodnotit a přizpůsobit své jednání daným podmínkám, ale zároveň je nutné, aby se rozhodoval svobodně a zůstal vůči negativním vlivům nezávislý. Obecné poučky, jakých v textu Komenský mnoho uvádí, mohou rozhodování usnadnit, ale jejich aplikaci v konkrétních situacích musí zvládnout sám.

Promýšlet jednotlivé kroky postupu umožňuje rozumnost, tj. schopnost přizpůsobit své jednání tak, aby ve výsledku přineslo spokojenost člověku samotnému i jeho okolí, a nikoho neohrožovalo. I přes její neustálou propagaci lze na několika místech narazit na případy, kdy Komenský upřednostní řídit se předem daným zákonem, ačkoli ten rozumnosti odporuje. K rozumnosti Komenský přidává termín moudrost, kterou však necharakterizuje jednotným způsobem a tímto výrazem označuje i negativní podobu lidského jednání.

Za stěžejní ctnost, na níž Komenský staví dobrý život, pokládá zdrženlivost. Zdrženlivé chování pomáhá člověku oprostít se od lesku vnějšího světa, od jeho pohodlnosti a pomíjitelnosti. Skromnost člověka odpoutává od svazujících lákadel, spokojí se s tím, co mu od přirozenosti stačí k životu a zaměřuje se více na duchovní

hodnoty. Pokora umožní uznat chybu, nedokonalost a závislost na Bohu. Tato ctnost je základním postojem pro každý opravdový vztah bez přetvářky, ať už k sobě, bližnímu nebo Bohu. Zmiňované sycení nezbytných životních potřeb může pro dnešního čtenáře mnohdy zacházet do nezvyklých poloh. Svými velmi konkrétními popisy neřestí připomíná středověké moralizování. Přesto se v textu projevuje i Komenského střízlivost, a radikální preference duchovna a věčného života je doplněna i významem pozemských hodnot. Komenský připouští, že bez dobrého zabezpečení nelze žít dobrý život duchovní.

Komenský klade důraz na aktivní život a s ním související ctnost píli. Tu nevnímá jen jako organizační dovednosti, které pomáhají v krátkém čase dobře dokončit dílo. Činný život utváří a formuje charakter člověka, neustále jej zušlechťuje. Posouvá tak k cíli celý pozemský život. Napomáhá celkovému pokroku lidstva, ať už ve smyslu jím velmi podporované techniky, nebo ve smyslu práce na vytváření ideální společnosti.

Vzhledem ke svým životním osudům vyzdvihuje Komenský jako ctnost trpělivost. Ta od člověka vyžaduje pokorné snášení těžkých životních zkoušek. Nejedná se ovšem o pasivní přečkání neštěstí. Trpělivost podněcuje k proaktivitě, snaží se uchopit zlo jako něco, co může též prospívat. Z jeho pojetí ctnosti však mizí jakákoli možnost přirozeného a oprávněného hněvu. Odmítá hněv vůči Bohu, i vůči lidem, kteří nám ublížili. Trpělivost jakýkoli vztek a energii potlačuje. Mnohdy se zdá až nepřirozeně nahrazena radostí z utrpení. Na druhou stranu umožňuje klidné přečkání náročných chvil, které jsou v křesťanském kontextu završeny zaslíbením konce utrpení.

Od ctností, které člověk zachovává k sobě, přechází Komenský k vyššímu stupni, kde ctnosti obdobně uplatňuje vůči druhým (např. ze soběstačnosti se stává štědrost, z trpělivosti velkodušnost). Stejný přístup od jiných však jedinec nemůže vymáhat. Na základě rovnosti a spravedlnosti nabádá Komenský ke snášenlivému, nenásilnému a rozváznému přístupu, k pokoře a prokazování milosrdenství. Tento postoj se opět řídí zásadami rozumnosti a neprojevuje se jako slepě prokazované dobrodiní. Přesto je značně ovlivněn křesťanskou bezbřehou milostí, která neočekává žádnou odměnu. Snaží se každému vštípit, že v člověku přebývá sám Bůh, a proto má, stejně jako on, nezištně milovat všechny bližní.

Ačkoli Komenský propaguje rovnost všech lidí a vyžaduje, aby se člověk sám choval k sobě stejně jako k druhým, přesto připouští, že ve společnosti žijí lidé různého postavení a úměrně k němu si zasluhují například životní úroveň. Paradoxně se potom také, na základě jakéhosi rovnítka mezi jedním člověkem a jednotkou lásky, v jeho

pohledu těší většího významu společnost více lidí. I když vyžaduje prokazování úcty bez rozdílu všem, ovlivněn svou vizí vzniku skupiny, která bude určovat chod celé společnosti, větší důstojnost připisuje lidem v postavení důležitějším pro svět, stát nebo celý svět.

Svým celkovým přístupem, jak se s ním lze setkat v popisu ctností, se Komenský snaží vstřípit člověku životní moudrost. V jeho podání spočívá především ve schopnosti dokázat v životě určit, co je potřebné a nezbytné, rozhodnout se pro správné a lidstvu prospěšné a odmítnout všechno škodlivé, co jakýmkoli způsobem podporuje zmatky v osobním, rodinném a společenském životě, v oblasti školství, církve nebo politiky. Veškeré lidské jednání se má této životní moudrosti nezbytnosti a prospěšnosti přizpůsobovat a vést tak k osobní i společenské spáse.

Přestože záměrem mé práce nebylo aplikovat ctnosti na moderní pojetí etiky nebo je nějak porovnávat, nabízí se na závěr úvaha, čím může být tato práce přínosná, příp. jak může Komenský obohatit dnešní (etické) diskuze, a to nejen v oblasti pomáhajících profesí.

Za nejdůležitější bod, který Komenského etika přináší, považuji jeho přesvědčení, že všichni lidé jsou důstojné a jedinečné bytosti, obraz samotného Boha, kterému je potřeba prokazovat náležitou úctu. Takový přístup je v rozporu se současnou byrokratizací systému poskytování podpory, nucenou soutěživostí a dravostí, které z klientů vytváří pouhé objekty a kvantifikovatelné parametry služeb. Tento nijak výjimečný křesťanský názor na lidskou důstojnost však u Komenského můžeme aplikovat i z jiné stránky. Protože každý člověk je obraz Boha, rozumný a odpovědný, od každého je proto možné vyžadovat, aby se podle svého postavení sám choval. Díky tomuto pohledu na důstojnost se lze zaměřit nejen na klienta, ale i samotného pracovníka, jeho osobnost, postoj a chování, vztah ke klientům, kolegům i k sobě samotnému.

Domnívám se, že kdyby se pracovník řídil Komenského doporučeními, zmizela by spousta negativních jevů, s nimiž se lze v pomáhajících profesích setkat. Pracovník by předně neměl zkreslené smýšlení o sobě samém. Dokázal by správně odhadnout, čeho je schopen. Dokázal by rozložit svoje síly, rozvrhnout si dobře úkoly, střídat přiměřeně činnosti, aby se vyhnul únavě. Při vědomí toho, jaké má dovednosti, by byl dostatečně pokorný a připouštěl by, že on sám dělá chyby. Proto by se vyhýbal hodnocení výkonu a práce druhých, lacině by nepoučoval, pokud nezná postup práce, podmínky či různé

jiné okolnosti. Při vlastní neodbornosti by nekritizoval jakoukoli činnost jiných. K druhým lidem by přistupoval jako k sobě rovným. Vzhledem ke svému postavení by se nechoval se k nikomu povýšeně, nepřistupoval mocensky, všem ve svém okolí dával příležitosti a nikoho neupřednostňoval. V neposlední řadě by byl vnitřně ztotožněn se svými názory, nedělal by nic proti svému přesvědčení, ani neříkal to, co si sám ve skutečnosti nemyslí. Komenský by mohl dát pomáhajícím profesím vodítka, jak být jako člověk ve svém povolání lepší.

Jsem si vědoma toho, že práce nepřinesla na pole etiky ani komeniologického bádání žádné nové poznatky. Podala především ucelený přehled na tu stránku Komenského díla, o níž se v literatuře píše minimálně. Domnívám se, že již zdůrazněním této zapomenuté stránky je práce přínosná a může do budoucna posloužit jako podklad pro další výzkum.

Literatura

AKVINSKÝ, Tomáš. *Otázky o ctnostech I: o ctnostech obecně*. Vyd. 1. Praha: Krystal OP, 2012, 257 s. ISBN 978-80-87183-46-5.

AKVINSKÝ, Tomáš. *Otázky o ctnostech III*. Praha: Krystal OP, 2013, 113 s. ISBN 978-80-87183-60-1.

AKVINSKÝ, Tomáš. *Summa teologická II*. [online]. [cit. 2015-01-23]. URL: <<http://areopag.sk/thomas/SummaTheologica.html>>

ANSCOMBE, Elizabeth. *Modern Moral Philosophy*. Philosophy, 1958, roč. 33, č. 124., 1-19.

ARISTOTELÉS. *Etika Níkomachova*. 2. rozš. vyd. Praha: P. Rezek, 1996, 493 s. ISBN 80-901796-7-3.

ATHANASSOULIS, Nafsika. *Virtue Ethics*. In: Internet Encyclopedia of Philosophy [online]. [cit. 2015-01-15]. URL: <<http://www.iep.utm.edu/virtue/>>

BANKS, Sarah a GALLAGHER, Ann. *Ethics in professional life: virtues for health and social care*. London: Palgrave Macmillan, 2009. 256 s. ISBN 978-02-3060-719-7.

Bible. Písmo svaté Starého a Nového zákona. Ekumenický překlad. 10. vyd. Praha: Česká biblická společnost, 1995, 1151 s. ISBN 80-85810-07-7.

BLECHA, Ivan. *Filosofický slovník*. 1. vyd. Olomouc: FIN, 1995, 479 s. ISBN 80-7182-014-8.

CICERO, Marcus Tullius a Rudolf MERTLÍK. *Tuskulské hovory: Cato starší o stáří, Laelius o přátelství*. 1. vyd. Praha: Svoboda, 1976, 434 s.

ČAPEK, Jan Blahoslav a Dagmar ČAPKOVÁ. *Několik pohledů na Komenského*. Vyd. 1. Praha: Karolinum, 2004, 184 s. ISBN 80-246-0721-2.

FISCHER, Ondřej. *Potřebuje slušně vychovaný sociální pracovník zákon o sociální práci?* In Profesionalita, perspektivy a rozvoj sociální práce. Sborník z konference X. Hradecké dny sociální práce. Hradec Králové: Gaudeamus, 2014. 724 s. ISBN 978-80-7435-359-8.

HÁBL, Jan. *Formování charakteru: Zapomenuté téma Komenského didaktiky. Kam směřuje současný pedagogický výzkum? XVIII.* [online] Fakulta přírodovědně-humanitní a pedagogická, TUL, Liberec. Celostátní konference ČAPV, 7.-9.září 2010. ISBN 978-80-7372-722-2. [cit. 2015-0-15]. URL: <http://www.komenskyinstitute.com/index.php/in/31/habl_jan__formovani_charakteru__zapomenute_tema_komenskeho_didaktiky.url>

HÁBL, Jan. *Vzdělání mravné a nemravné: vztah poznání a ctnosti v Komenského pedagogice.* [online] Pedagogika 2011, roč. LXI, č. 2, s. 117-127. ISSN 0031-3815. [cit. 2015-01-15] URL: <http://www.komenskyinstitute.com/index.php/in/17/habl_jan__vzdelani_mravne_a_nemravne_vztah_poznani_a_ctnosti_v_komenskeho_pedagogice.url>

JANKOVSKÝ, Jiří. *Etika pro pomáhající profese.* Vyd. 1. Praha: Triton, 2003, 223 s. ISBN 80-7254-329-6.

KOMENSKÝ, Jan Amos. *Cesta světla.* [online]. [cit.2015-01-23]. URL: <www.vialucis.cz>

KOMENSKÝ, Jan Amos. *Didaktika velká.* 3. vyd. Brno: Komenium, 1948, 252 s.

KOMENSKÝ, Jan Amos. *Jedno nezbytné.* 1. vyd. Praha: Kalich, 1999, 181 s. ISBN 80-7017-349-1.

KOMENSKÝ, Jan Amos. *Labyrint světa a ráj srdce.* 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1955, 149 s.

KOMENSKÝ, Jan Amos a Jaroslav PLESKOT. *Listové do nebe.* 6. vyd. Ostrava: Profil, 1970, 31 s.

KOMENSKÝ, Jan Amos. *Obecná porada o nápravě věcí lidských. 1. sv.* Vyd. 1. Praha: Svoboda, 1992, 563 s. ISBN 80-205-0226-21.

KOMENSKÝ, Jan Amos. *Obecná porada o nápravě věcí lidských. 2. sv.* Vyd. 1. Praha: Svoboda, 1992, 500 s. ISBN 80-205-0227-02.

KOMENSKÝ, Jan Amos. *Pravidla života.* Praha: YMCA, 1948, 31 s.

KOMENSKÝ, Jan Amos. *Praxis pietatis to jest o cvičení se v pobožnosti pravé: Knižka milostná ...* 12. vyd. Brno: Českobratrské knihkupectví, 1922, 433 s.

KUNA, Marian. *Úvod do etiky cnosti.* 1. vyd. Ružomberok: Katolícka univerzita v Ružomberku, Filozofická fakulta, 2010. 89 s. ISBN 978-80-8084-605-3.

MACINTYRE, Alasdair C. *Ztráta ctnosti: k morální krizi současnosti.* Vyd. 1. Praha: Oikoymenh, 2004, 332 s. ISBN 80-7298-082-3.

PACOVSKÁ, Kamila. *Morální pravidla před Wittgensteinem a po něm.* Filosofie dnes, 2010, roč. II, č. 2, s. 59-72. ISSN 1804-0969.

PALOUŠ, Radim. *Komenského Boží svět.* 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1992, 142 s. ISBN 80-04-25615-5.

PATOČKA, Jan a Věra SCHIFFEROVÁ. *Komeniologické studie: soubor textů o J. A. Komenském.* 1. vyd. Praha: Oikoymenh, 1998, 396 s. ISBN 80-86005-75-5.

PLATÓN. *Ústava.* 2. vyd. Praha: OIKOYMENH, 1996, xxxix, 359 s. ISBN 80-86005-28-3.

RAHNER, Karl a Herbert VORGRIMLER. *Teologický slovník.* Vyd. 2., revid. (ve Vyšehradu 1.). Praha: Vyšehrad, 2009, 491 s. ISBN 978-80-7021-934-8.

SENECA. *Další listy Lucilioví.* 1. vyd. Praha: Svoboda, 1984, 332 s.

SENECA. *O dobrodiních*. 1. vyd. Praha: Svoboda, 1992, 376 s. ISBN 80-205-0168-1.

SENECA. *Výbor z listů Luciliovi*. 1. vyd. Praha: Svoboda, 1969, 282 s.

SOUDILOVÁ, Věra. *Drei Bemerkungen zur Ethik Komenskýs*. In KOPECKÝ, Milan, ed. *Archiv pro bádání o životě a díle Jana Amose Komenského*. 32. 1. vyd. Praha: Academia, 1989. 254 s. ISBN 80-200-0213-8.

SOUDILOVÁ, Věra. *Komenského Mundus moralis*. In ŠNEBERGOVÁ, Irena. *Po cestách naléhavosti myšlení*. Vyd. 1. Praha: Filosofický ústav AV ČR, 1993, 282 s. ISBN 80-7007-046-3.

VAN HOOFT, Stan. *The Handbook of Virtue Ethics*. Durham: Acumen Publishing Ltd., 2014, 520 s. ISBN 978-1844656394.

„*Virtue*“ In: *Free Online Dictionary of Philosophy* [online]. [cit. 2015-01-15]. URL: <http://www.swif.uniba.it/lei/foldop/foldoc.cgi?query=virtue&action=Search>